

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М. С. Грушевського

Інститут історії України

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Володимир ЛИТВИН
Олексій ОНИЩЕНКО • Френк СИСИН
Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Георгій ПАПАКІН — головний редактор
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО
Сергій БІЛОКІНЬ • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦИК • Всеволод НАУЛКО
Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ • Віталій ТЕЛЬВАК
Ольга ТОДІЙЧУК • Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДОРУК

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 10

Книга I

Серія

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ ТА РОЗВІДКИ

(1924–1930)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
“СВІТ”
2015

УДК 94(477)
ББК 63.3(4 УКР)
Г 91

*Випущено на замовлення
Державного комітету телебачення і радіомовлення України
за програмою “Українська книга” 2015 року*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського НАН України*

Упорядкування, передмова, коментарі: Оксана ЮРКОВА

Переклад статей:
з чеської — Олена ТРЕТЯКОВА,
з російської — Світлана ПАНЬКОВА

Видавництво “Світ”

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-921-0 (Т. 10. Кн. I)

© Інститут української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського НАН України, 2015
© Інститут історії України НАН України, 2015
© Юркова О.В, упорядкування, передмова,
коментарі, 2015
© Видавництво “Світ”, дизайн та художнє
оформлення, 2015

ІСТОРИЧНІ
ТА ІСТОРИОГРАФІЧНІ
ДОСЛІДЖЕННЯ

АПОСТОЛОВІ ПРАЦІ

Якби само велике страждання	О горе, мамо! Воля, слава, сила
Могло тебе, Україно, відкупити*, —	Відмірюються мірою борби;
Було б твоє велике панування,	Лиш в кого праця потом скронь зросила,
Нікому б ти не мусіла вступити.	На верх той виб'ється із темної юрби.
Як би могутість, щастя і свобода	Та праці тої, мамо, в нас так мало,
Відмірялись по мірі крові й сліз,	Лежить облогом лан широкий твій,
Пролитих з серця і з очей народа, —	А скільки нас всю силу спрацювало,
То хто б з тобою суперництво зніс?	Щоб жить без дяки в каторзі чужій!

Так виливав свої гадки Франко в тім часі (1897), коли, знайшовши деяку опору і можливість науковій і літературній праці на українському ґрунті, він востаннє скидав з себе многолітню каторгу на чужих невдячних ланах, котрим віддав стільки часу, праці й хисту в перших двох десятиліттях, — щоб останнє десятиліття своєї творчої діяльності вповні і безроздільно присвятити культурній праці для свого народу, вбачаючи в ній визвольну зброю даного моменту. У своїх “Великих роковинах” з нагоди чвертьтисячоліття Хмельниччини (1898)* покликав він нас, а передусім себе самого:

До великого моменту будь готовий кождий з вас, —
 Кождий може стать Богданом, як настане слухний час.
 Мовиш: “нині інші війни”, — ну, то иншу зброю куй;
 Ум гостри, насталою волю, — лиш воюй, а не — тоскуй!
 Лиш борися! не мирися! Радше впадь, а сил не трать!
 Гордо стій і не корися! Хоч пропадь, але не зрадь;
 Кождий думай, що на тобі міліонів стан стоїть;
 Що за долю міліонів мусиш дати ти одвіт!
 Кождий думай: тут, в тім місці, де стою я у вогні,
 Важиться тепер вся доля величезної війни. —
 Як подамся, не достою, захитаюся, як тїнь, —
 Пропаде кривава праця многих, многих поколінь!
 У таких думках держися і дітей своїх ховай, —
 Коб лиш чистая пшениця — буде паска й коровай!

В тривозі за добро поколінь, в свідомості відповідальності перед мільйонами за великий талант, повірений йому, він безоглядно обірвав ті пута, що прив'язували його до праці на чужім загоні, і, не дбаючи про свою долю, забезпечення своєї старості, спочинок і добробут по тяжкій чвертьвіковій праці, поспішав віддати здобутки свого досвіду, знання й хисту, всі без останку, свому народові як безцінний засіб його визволення, згідно з тим переконанням про актуальні потреби українського життя, які в нім зложилися під сю пору: усвідомлення народних українських мас і піднесення в них

Франко в 1880-х роках

самоповаги, віри в свої сили і в свою будучину як перші передумови їх самоохорони. Культурний мінімум як необхідний засіб, що його мусять негайно і невідхильно сотворити культурніші верстви для вжитку мас, як умову їх солідарності, — як той цемент, що об'єднає та зв'яже в нерозривні монолітні фаланги в бою за своє право і право своєї землі. Нагадаю сі слова, писані ним кілька літ пізніше в характеристиці “Молодої України”, як він її назвав: тих творчих елементів, що підіймали на його очах сю велику, відповідальну й зтяжну працю — а він був її передовиком. Свобідно перефразуючи оповідання нашої старої літописі про заклепаних в горах людей, що просили заліза, він казав у сих своїх перемиських відчитах 1901 р.*:

“Історія нашого українського національного руху в останніх двох десятиліттях пригадує нам образ того заклепаного народу, змушеного пробивати велику віковичну скалу, яка ділить його від свободних, повноправних, цивілізованих націй, а при тим позбавленого найважливішого знаряддя для сеї праці — заліза, себто національної свідомості, почуття солідарності і невідлучного від неї почуття сили і віри в остаточний успіх. Скільки важкого зусилля! Скільки душевних і фізичних мук! Скільки розбитих надій, розтоптаних екзистенцій, загирених талантів, змарнованих сил і характерів! І як помалу, важко, майже мікроскопічно йшли перші кроки! І як малі й досі наші здобутки, осягнені нами результати в порівнянні до того, що за той час осягли наші сусіди, в порівнянні до тої конкуренції, яка на кождім кроці грозить нам із їх боку!”

Отже, заліза! Заліза національної свідомості, почуття солідарності і віри в себе, в свою працю і в свої сили! Сього залізного знаряддя визволення бажав свому народові сей син підгірського сільського коваля і сам великий коваль нової, робітничо-селянської України. І сій роботі віддав він повно і нероздільно останнє десятиліття своєї творчості.

З титанічною витривалістю, з гарячковою запопадливістю, з предивною різноманітністю і многосторонністю, немов передчуваючи недалеку катастрофу, що мала затьмарити його ясний інтелект, закаламутити його гостру і прозору, як криштал, думку, він працював, то горнучи до української народної скарбниці витвори вселюдської культури — поетичні, наукові, публіцистичні, в перекладах, витягах, популяризаціях, то стараючися з української книжно-літературної, фольклорної, побутової традиції видобути те, що може служити пізнанню динаміки народного життя, її скріпленню та відновленню зв'язлості і солідарності фрагментів українського народу. Працював — і за се останнє десятиліття свого життя дійсно дав свому народові такий невичерпаний скарб, викував для нього таку зброю, що її значіння можна буде оцінити відповідно тільки згодом, з далекої перспективи історії.

Творче життя Франка в згаданих межах, 1878—1908, як відомо, розпадається на три цикли — три десятиліття. В першій, після останнього

іспиту дозрілості, зложеного в соціалістичнім процесі 1877 р. і у львівській в'язниці по своїм засуді, Франко віддає свої сили й енергію галицькому соціалістичному рухові, будуючи його разом на ґрунті польським і українським. Ідучи за кличами міжнаціональної солідарності пролетаріату, він сподівався, що нова соціалістична польсько-руська партія вирівняє національні конфлікти і утворить підставу для нових справедливих відношень. Отже, запопадливо працював для усвідомлення польського робітництва, засідав у робітничім комітеті, викладав польські популярні курси в робітничих гуртках, писав у польській соціалістичній пресі, зложив соціалістичний катехізис і першу соціалістичну програму для Галичини — теж випущені польською мовою. Тимчасом як львівський український (народовецький) осередок виключав (“виелімінував”) його з свого кола після процесу 1877 р. і цуравсь його як прокаженого, він тішив себе надією, що разом з польськими та єврейськими соціалістично настроєними елементами він збудує нову Галичину, в котрій не буде сих національних протилежностей, польського панування і визиску українських мас.

Та згодом став помічати, що польські провідники соціалістичного руху використовують його працю й працю інших соціалістів-українців для організації національно-польської соціалістичної партії, солідарної в національно-політичних державних питаннях з іншими польськими буржуазними партіями. Се збентежило його й кінець кінцем змусило відійти від сеї роботи. А не маючи змоги з тісною купкою однодумців-українців ні організувати українську соціалістичну партію, ані утримати власними силами український соціалістичний орган, він став пробувати, під певними умовами, утворити для себе можливість праці в народовецьких органах (“Ділі”, “Зорі”). Але й тут незадовго переконався, що й “свої” його так само використовують для чужих йому завдань, нагинають його під консервативно-клерикальний ранжир, обмежують його свободу думки і чину. Тому розійшовсь і тут восени 1886 р., і по короткій і невдалій пробі заснування радикального партійного органу, зимою 1886/1887 р., став знову пробувати співробітництва з суголосними польськими елементами — сим разом з народницькими, “людовими”. З літа 1887 р. входить він до складу польської газети “Kurjer Lwowski” — радикальної, з народницьким ухилом, та разом з новими товаришами праці заходить коло організації польської селянської (“людової”) партії, — знов-таки в тій надії, що, зломивши панування польської шляхти, можна буде здобути кращі соціальні і політичні умови також для всього селянства Галичини, польського й українського. На ціле десятиліття праця в сій польській газеті стала для нього головним заняттям і джерелом прожитку, а одночасно таку ж саму роботу веде він і на українським ґрунті. Підтримує всякі поступові течії, звідки б вони не виходили: редакує першу жіночу збірку — маніфестацію жіночого руху*; приймає на себе редакцію органу радикального студентства*; з Драгомановим разом пробує співробітничати з київськими українцями; бере визначну участь в організації селян-

ської соціалістичної (т. з[в]. радикальної) української партії (1890) як один з головних учасників її партійних органів; за поміччю київських українських кругів організує свою літературно-наукову часопись “Життя і слово” (1894–1897).

Але все се не задовольняло його: він не находив оточіння, в котрім міг би працювати рівно і гладко, без тертя і перебоїв, а при тим незадоволеним зіставався потяг до суто наукової праці, що з літами духової дозрілості на-ростав у нім все більш сильно і непоборимо¹.

Отут мій перехід до Галичини, заповіджений в 1893 р., здійснений в 1894*, дав Франкові надію на спілку зо мною повести таку наукову працю, для котрої доти ще не було підстав у Галичині.

Було се під осінь 1894 року, коли я приїхав до Львова на початок університетського року, щоб розпочати свій перший курс історії України, і в скриньці на листи, що висіла на моїх дверях, знайшов я одного дня жмуток кольорових окравків, записаних характеристичним, рогатим письмом покійного — що стало таким знайомим і близьким мені з роками. Се був проспект видання корпусу апокрифічної і легендарної літератури в Науковім товаристві імені Шевченка*. Кілька день по тім, давши мені роздумати над справою, покійний відвідав мене й ширше розвинув свій план.

Досі він стояв осторонь від Шевченківського товариства. Воно мало стару репутацію установи дуже виключної, обсадженої вибраною народо-вещькою публікою і неприступної для “інако мислящих”: високі вкладки і різні вступні формальності хоронили його від сторонніх впливів. Перетворення його з такої тісної корпорації в “наукове товариство”, переведене в рр. 1891–1892, знизило вкладку й улегшило приступ ширшим кругам наукових робітників, але Товариство далі зіставалось при репутації твердині правого, консервативного народо-вещьства, котрого ідеологом був померлий Володимир Барвінський, а його брат Олександр фактично кермував Товариством. Лівішим елементам — радикальним і соціал-демократичним не було що шукати там собі місця для праці, і коли сам Франко після згаданої реформи подав заяву про своє бажання вписатися в члени Товариства, управа (“виділ”) його не прийняла. Але він тим не знеохотивсь, і коли став відомий мій перехід до Львова, рішив його використати, вірно вгадавши, що сам сей мій перехід, як людини нової й галицькими рахунками не

¹ Рішучо відкидаю висновки д-ра Щурата, зроблені ним на підставі Франкових занять Вишенським*, — що він ним інтересувався більш як поет, ніж як учений. “Тою поемою, — пише д-р Щурат, — обличив себе Франко як ученого, сильніше, ніж се могла б зробити найгостріша критика. Аспірації ученого були в нього, видко, збуджені тільки життєвими рахунками. Раз ті рахунки прийшлося перечеркнути, аспірації ученого послабли, перемогу над ними взяла природна вдача поета” (Франків “Іван Вишенський”, Львів, 1925, с. IV (підчеркнення наше). Наукова робота Франка ніяк не може бути пояснена “життєвими рахунками”. Вона розвинулась найбільше тоді, коли для нього зникли перспективи наукової кар’єри, і зверталась вона на такі “не виіграшні” теми, з становища “життєвих рахунків”, що цілком ясно, що не “рахунками” ся праця диктувалася.

зв'язаної, а узброєної, так би сказати, — всеукраїнським мандатом, фактично порушить галицькі межі й перегорожі, і спеціально Наукове товариство, де я передусім муситиму працювати, не вдержиться в своїх традиціях.

Ще з Києва я брав діяльну участь в новім науковім його органі, ново-заснованих “Записках”, і з приїздом став їх редактором, а zarazом був вибраний директором історичної секції — се місце відступив мені покійний Анатоль Вахнянин. На сій підставі і як представник закордонних співробітників і жертводавців я став брати участь в засіданнях і рішеннях управи Товариства (його “виділу”), і мушу констатувати, що вона йшла назустріч моїм проектам, так що я дійсно мав змогу проводити те, чого добивались через мене лівіші елементи, такі як Франко. Сього не передчував Драгоманов, інформований Павликом, і в передсмертних листах він робив Франкові докори, що він не витримує лінії і лє, так би сказати, свою воду на чужий млин. Але Франко краще орієнтувався в ситуації і дуже скоро став одним з стовпів тої наукової праці, яка почалася в Товаристві й наоколо нього. Поданий ним проект корпусу апокрифів і легенд був першою притокою; він був прийнятий виділом, і ним розпочалася нова видавнича серія: “Пам'яток українсько-руського письменства”*. Поруч того Франко став найдіяльнішим співробітником “Записок”: зараз же, 1895 р., почала друкуватись його перша велика праця порівняно-літературна про Варлаама й Йо[а]сафа*, а поруч неї він став давати всякі історично-літературні й історичні замітки, рецензії тощо. Разом з ним ми розпочали того ж року, 1895, видавання “Етнографічного збірника”, і він взяв на себе нагляд за друком і додавання порівняних вказівок до матеріалів, зібраних його учениками в етнографії: В.Гнатюком, О.Роздольським й ін. Коли 1897 р. виділ Товариства за моєю пропозицією рішив перетворити стару “часопись для руських родин” — “Зорю” на літературно-науковий журнал, названий “Літературно-науковим вістником”, Франко ввійшов разом зо мною до редакційної колегії нового журналу і став найбільш діяльним членом сеї колегії на весь час, аж до своєї недуги. Коли рік пізніш, з нагоди “великих роковин”, для котрих він написав той свій пролог, ювілейні збори прийняли мій проект заснування видавничого товариства, що дістало назву “Українсько-руської видавничої спілки” і розвинуло, особливо в рр. 1899—1908, незвичайно живу й широку, як на тодішні обставини, видавничу роботу, Франко став найціннішим і найактивнішим членом його управи і редакційної колегії.

Так з кінцем 1890-х років виробилося для нього досить широке поле роботи на своїм, українським ґрунті, і ся свідомість дала йому моральну силу до того пам'ятного бунту проти всього, що досі тяжіло на нім, піднятого ним в тім моменті, що я отсе зачепив.

Ославлені баденівські вибори 1897 року*, — в котрих сам Франко ставав кандидатом з наказу радикальної партії, особливо яскраво й болюче відкрили перед його очима всю ту цинічно-криваву систему, котрою польські феодали на спілку з буржуазією підтримували своє панування над україн-

ськими масами, а правіші українські угруповання своєю невиразною опортуністичною тактикою не раз улегшували їм сю роботу. Під впливом тяжких переживань він не завагався сказати гірку правду на адресу і польських владущих верств, і тих консервативних українських кругів, які лавірували “поміж дощ” — між сею польською системою і соціалістичним українським рухом, не перебираючи в способах боротьби з його провідниками.

На початку року в своїм тодішнім органі “Життя і слово” Франко надрукував дуже нервово і різко написану статтю: “Як я став казенним радикалом”^{*}, против наклепів москвофілів у “Галичанині”^{*}, що з приводу його кандидатури, мстячись за опозицію Франка против т. зв. “консолідації” (політичного блоку українців з москвофілами), пустили поголоски про порозуміння Франка з польською адміністрацією і новосформованим “Русько-католицьким союзом” (Ол.Барвінського, А.Вахнянина й ін.). Трактуючи панів з “Галичанина” за їх інсинуації як простих політичних бандитів, Франко сильно заатакував і панів з українсько-народовецького “Діла”, що лицемірно секундували “Галичанинові” в його напастях (“Казенний радикал!” голосить “Галичанин”, а за ним і “Дело” встидливо, як стара проститутка, солоденько, як люкреція¹, шепче: “Може, се для того д[обродій] Франко так поступає, що йому обіцяли мандат”, — починає він свою статтю). “Політикам соединених партій” він закидав “циганство і крутарство” і рішучо відмежувався від якої-небудь причетності до них.

По кривавих виборах, що проходили в місяці березні, Франко до віденського тижневика “Die Zeit”, в котрім він брав постійну участь, дав статтю, що з’явилася в травні т[ого] р[оку] під заголовком “Ein Dichter des Verrates”^{*} (“Поет зради”). Аналізуючи в ній ідеологію “Конрада Вал[л]єнрода” Міцкевича^{*}, він через його голову кидав обвинувачення в зрадництві й підступстві не тільки польській владущій верстві, але й польській інтелігенції Галичини, яка в кінцевім рахунку вся ставала по її стороні в боротьбі з українським елементом².

¹ Лакриця.

² Ся стаття з’явилася сими днями, в перекладі М.Возняка, в книзі: “Іван Франко. Збірник під редакцією І.Лакизи, П.Филиповича, П.Кияниці”^{*}. Тому не переказую ширше її змісту, а наведу тільки закінчення:

“Ми розглянули майже всю поезію Міцкевича і сподіваємося, що ми дали досить доказів того, що зрада в своїх найрізномордніших формах творила головну тему майже всіх його поезій, що ся зрада — і се найхарактерніше — малюється тут не як низька хиба, як заперечення етичного почування, але дуже часто як щось геройське, а деколи навіть як щось ідеальне, продиктоване найвищим патріотизмом.

Сумний, мабуть, був час, коли геніального поета зіпхали на такі манівці; але сумно стоїть справа і з нацією, котра без застереження вважає такого поета своїм найвищим національним героєм і пророком, та годує щораз нові покоління отруйними творами його духу”.

Д[окто]р Цурат в своїй статті: Франків “Іван Вишеський” (1925) пригадує, що Франко, за згодою з членом редакційної колегії Каннером, підписав сю свою статтю не повним іменем, а тільки літерою К. Але коли стаття йшла до друку, Каннера заступав інший член колегії й, не захотівши такої дражливої статті друкувати без повного підпису, телеграфом зажадав від Франка підпису, і він, мовляв, рад-не-рад дав згоду.

Одночасно з тим у вітринах польських книгарень з'явилась книжечка популярного видавництва "Biblioteka Młówki" — вибірка Франкових оповідань під заголовком "Obrazki Galicyjskie"* з автобіографічною статтею, чи авторською сповіддю, Франка ("Niesco o sobie samym"*), в котрій він не пожалував різких слів на адресу не тільки української інтелігенції, але й українського народу "яко раси", і вона викликала багато гніву й закидів, які використовували особливо ту справді неприємну обставину, що сі палкі докори й песимістичні рефлексії з'явилися в видавництві польським — саме в хвилю великого обгострення національної боротьби.

Я в тих роках не сходився з Франком так часто, як потім, — ми жили на двох відлеглих кінцях міста, стрічалися звичайно тільки на засіданнях Наукового товариства, і я не пам'ятаю, аби він поясняв мені мотиви сього свого одночасного виступу на обидва фронти. Але психологію своєї статті про Міцкевича він доволі докладно вияснив сам вісім літ пізніш, коли з польських кругів залунали заклики до польсько-української згоди — на адресу української інтелігенції київської і взагалі великоукраїнської, що тоді, після революційних починів 1905 року, почала виявляти перші позначки своєї політичної активності. Подаючи, через голову польських братолюбців, осторогу київським українцям, — котрих краківські публіцисти закликали до безпосереднього порозуміння, минаючи Львів, — небіжчик писав тоді, пригадуючи свої досвіди з співробітництва з поляками:

"Розумію дуже добре, що моє слово стрінеться з недовір'ям і нехиттю з того, власне, боку, де б повинно числити бодай на об'єктивну оцінку. Та маю на увазі, з одного боку, важність хвилі, а з другого — й те, що поклик до згоди в моїй душі збудив сильнішу реакцію, ніж у кого іншого. Надто я потроху маю право забирати голос у тій справі, як одинокий, може, українець, що, не зрікшись свого характеру і своїх національних поглядів, працював серед поляків і пройшов, значить, практичну школу того, до чого тепер теоретично, самим чуттям і "сердечним словом" покликає українців із-над Дніпра д[обродій] Конечний.

І чим скінчилася моя практика? Певно, кожному галичанинові звісний той факт, той скандал, яким вона скінчилася, — скандал, зрештою, далеко менше мій, далеко більше галицько-польської суспільності і преси. Я не хочу розбирати ані оцінювати його, хоча признаюся, що й досі не жалую свого кроку, як не жалую нічого, що було логічним впливом фактів, сильніших від мене. Та, власне, ті факти, що примусили мене бризнути польській суспільності в очі різким докором, певно мало кому відомі. Найтяжчий, найстрашніший із них, що захопив мене особисто до глибини душі, захопив як грім, як нагла хвороба, се були криваві вибори 1897 року. Не будши русином і не живши тоді серед руської суспільності, ніхто не може мати поняття

про вражіння, яке робили тодішні події. Вся перверзія і глибоко десь у крові укрита погорда до простого люду, погорда до закону і законності у галицько-польських верховодів виринула тоді на верх, як олива на воду. Пригадаю лиш один факт — не дуже голосний, але характеристичний. Міністер внутрішніх справ гр[аф] Казимір Бадені, їдучи до Відня з інспекції львівського намісництва, де видав докладні вказівки для переводження виборів, зупинився на пару день у Кракові і там на якимось панським зібранні виголосив промову, в якій з цинізмом, гідним фігурувати в історії польсько-руських відносин, заявив із натиском: *Wybory w Galicyi odbywalą sie całkiem legalnie!** І се в ту саме пору, коли біля моїх вікон у Львові день у день водили десятки закованих і скатованих Давидівських селян* (русинів і поляків), яких тягнуто до в'язниці за вбивство виборчого комісара, коли до мене, хорого, немічного і розбитого, день у день і ніч у ніч надбігали розполохані “легальністю” виборів міщани та селяни то з Комарна, то з Цеброва, то з мостиського, то з перемиського, то з бог зна яких інших повітів, благаючи поради й бодай захисту, переночувати їх та прогродувати кілька день, поки минуть страховища легальних виборів. Слова міністра гр[афа] Бадені розтелеграфовано скрізь по світі, і заграничні газети не хотіли приймати дописів про галицькі вибори, заслоняючися тим, що прецінь ексцеленція гр[аф] Бадені запевнив торжествено, що вибори відбуваються легально! А львівська прокуратурія конфіскувала статті про вибори та дописи з провінції про вбивства, каліцтва та масові арешти, знов-таки на тій підставі, що екс[целенція] гр[аф] Бадені заявив, що вибори відбуваються легально, значить, усякі дописи про нелегальності мусять бути брехнею.

Та не досить того: в ту саму пору я зазнав іще важкіших ударів від людей і груп, близьких і дорогих мені серед польської суспільності; я побачив, як довкола мене валився весь той світ ідей чи ілюзій, над якого реалізацією я працював, і в хвилі розпуки я кинув каменем у прірву і усунувся на бік, покинув назавсіди експериментування з працею на двох загонах і дав собі слово присвятити всю свою працю своєму рідному народові. Одно лише додаю іще: як перед тим, так і потім у мене не було ані зерна ненависті до польської народності, до того, що вона має гарного, високого, широкого та справді людяного. Я міг би покликатися на свідоцтво кількох благородних поляків, які вирокували та річево скритикувавши мій крок, проте впевнилися, що я зробив його не з злої волі, і не відвернули від мене своєї приязні”.

І далі: “В однім огляді поляки не ігнорували нас, в однім пункті польська преса від самого 1848 р. дає багатий-пребагатий матеріал для історії польсько-руських відносин. Не було ані одного кроку,

одного замислу, одного плану русинів, якого б ся преса не оплювала, не зогидила, не перетолкувала на некористь русинів. Не було ані одного виднішого русина від Маркіяна Шашкевича аж до наймолодших із нинішніх студентів, якого б та преса не очернила, не осьмішила, не денунціювала, не відсудила від честі й віри або хоч принагідно не копнула. Клевета на русинів, се такий товар, який у польській пресі має все попиту і приймається з найбрудніших рук. Сей попит із генерації в генерацію притягає до себе слабкі, безхарактерні, ігнорантні або зовсім здеморалізовані одиниці з-посеред нас, та рівночасно обнижує інтелектуальний і моральний рівень польської преси, затроює атмосферу, серед якої виростають нові польські й наші покоління. Дійшло до того, що галицькі поляки нездібні ані на хвилю перенестися в наше положення і зрозуміти, які мусять бути почуття кожного інтелігентного русина, що кожної хвилі мусить надіятися, ану ж його з причини або й без причини обкинуть болотом, спаплюжать, осміють, заденунціюють у польській пресі. Адже всі наші інституції так і висять на тім, що не сьогодні, то завтра сю або другу заденунціюють, опоганять у польській пресі, очорнять її найліпших робітників, а бодай кинуть на них тілько низькими інсинуаціями. Речі, яких жодна польська газета не помістила би про жодного польського діяча і про жодну польську інституцію, друкують “чільні” польські газети про русинів без найменшого скрупулу, як щось зовсім собі звичайне і натуральне: адже се руське, то й виняте з-під права загальнолюдської учтивості!

І при тім яке підле фарисейство, яка безсоромна дволичність! З одного боку, *nulla dies sine: huzia na Rusinów**, а з другого боку, потоки фраз на тему *bratniego ludu** або навіть арогантні твердження в роді того: *wszystko, co mają Rusini, zawdzięczają naszej wsparıano-myślności!** Ні, супроти сеї безличності хвалю собі вже той варшавський кукіль, що тепер так буйно розростається на нашій землі і величає себе *“wszeczpolakami”**. Ті бодай відразу виявили себе нашими ворогами, в ім’я пруської доктрини *“egoizmu narodowego”** прокламували як мету своєї діяльності в Східній Галичині переведення колись, у відповідній хвилі *walki na poże z Rusinami**. Люблю за відвагу і за щирість. Якби ми були мали між собою таких поляків ще від 1860 року, то вже досі русько-польські відносини в Східній Галичині були б значно упрощені; порядна операція була б відкинула те, що гниле, а вздоровила те, що здібне жити, і Східна Галичина не смерділа би сьогодні гноевою раною на тілі всеї слов’янщини”.

І накінець: “Тепер ми, галицькі русини, не можемо потішатися тим, що терпимо від “шляхецької господарки” — ні! Ми чуємо чимраз виразніше, що против нас стоїть уся польська нація, всі її верстви від шляхти і магнатерії аж до репрезентації зорганізованого пролетаріату. Ся солідарність доходить до того, що не тільки в чисто націо-

нальних справах поляки всіх верств ідуть разом проти русинів, але і в соціальних справах репрезентанти польського демосу або явно підпирають або приймають без протесту та противдлання такі шляхетські заходи, що хоч можуть вийти на шкоду й польському мужикові та робітникові, але в більшій мірі можуть докучити та пошкодити русинам”¹.

Психологічного підкладу своєї філіпіки на адресу Галицької Руси Франко не пояснив так вичерпуюче. Один з молодших його знайомих д-р Щурат оповідає, що ся сповідь Франка була написана ним ще в 1895 р. під вражінням провалу його доцентури, — що він вважав підстроєним українськими політиками пізнішого “Русько-католицького союзу”. Книжечка, мовляв, тоді ж, вже в 1895 р., була видрукувана, тільки затримана видавцем, який побоювався недобрих наслідків для Франка від його сповіді і випустив її аж тепер, коли він своєю статтею про Міцкевича порвав усі зв’язки з поляками. Та ся історія про видрукувану книжечку, що була затримана два роки, не дуже здається правдоподібною, і в кождім разі вимагає провірення. А в усякім разі не легко повірити, щоб поява сеї Франкової сповіді сталась незалежно від його волі і настроїв 1897 р.: його роздраження й гніву на поводження “сконсолідованих руських партій” супроти його посольської кандидатури². Він дав вираз сим своїм настроям супроти тактики сконсолідованих українських народовців і москвофілів в згаданій статті “Життя і слова” на початку року, і поява його філіпіки против “руської інтелігенції”, незалежно від того, чи була вона написана в р. 1895/1896 чи в 1897, відповідала тим почуттям презирства і зневаги до лицемірства і двоєдушності “нашої Русі”, що наповняли Франка в першій половині 1897 року³.

¹ Русько-польська згода і українсько-руське братання. — “Літературно-]н[ауковий] вістник”, 1906, [кн.] I, с. 157–158, 163–164, 166.

² Се були часи так званої “консолідації” — політичного блоку українських народовців з москвофілами, тимчасом як радикали з одної сторони, а угодовці з другої були противниками сього блоку.

³ Я вважаю потрібним подати цілу сю цікаву, а мало звісну статтю (не повторену в пізніших виданнях сеї збірки), в перекладі М.Возняка, що він був ласкав зробити для мене з видання 1897 р.:

Дещо про себе самого

Є письменники, що їх життєпис цікавіший від їх творів, що їх твори це тільки знахідки до їх характеристики, частинки до їх життєпису. Се генії, вибранці долі, великі й оригінальні в доброму та злому, в щасті й стражданні. Се корифеї літератури, творці нових напрямків. Можна назвати їх експонентами того часу, в котрому жили, а їх життєпис у кожному разі дасть змогу більше-менше глибоко увійти в таємниці духу їх доби, бо в них саме сей дух мав свій зміст, в них немов витворюється й знаходить свій найсильніший вислів. Мені здається, що тільки такі письменники заслуговують на подрібні та з усім джерельним апаратом оброблені біографії, бо ж їх життя само собою це такий архитвір, як їх твори, само собою, і навіть нездарно розповіджене, збагачує скарбницю людського духу.

За нечисленним гуртом цих велетнів іде величезна юрба письменників — робітників і ремісників менше чи більше талановитих, менше чи більше роботящих, впливових, читаних і заслужених, що одначе не доростають до міри тих майстрів. Печуть вони, як говорив Кра-

шевський, щоденний хліб для умового споживання, роздроблюють на дрібну монету ті груди ідеального золота, що їх майстри видобули з таємничих глибин надхнення, заповнюють своєю працею рами, які вони створили. У цих людей звичайно бібліографія їх творів вистачає за життєпис; людина неначе зникає поза тим, що зробила. Такі письменники не знаходять біографів; се немов ті робітники, котрі помагають ставити будинок цивілізації, але прізвища котрих не виписуються на причілку цього будинку.

Як один із тих робітників, що докладають цеглу по цеглі до тієї будови, ніколи не відчував я живіше цього свого характеру, ніж у хвилині, коли з обов'язку чемності маю представитись польській публіці, якій подаю до рук збірку своїх новелістичних образків. Що маю сказати їй про себе? Що я вродився? Га, сей неособливий випадок притрапився кожному з нас, шановні читачі. Що я трохи вчився? Що я любив і страждав? чейже й фарисей роблять те саме, говорячи словами Святого Письма. А поза тим нема нічого гідного уваги в моєму житті, крім тієї сверблячки до писання, крім нахилу обсервувати людське життя в його найрізномірніших проявах, крім тієї ніколи й нічим не заспокоєної гарячки, котра змушує мене перейматися стражданнями й radoщами, думками й мріями інших людей. Але й ті всі патологічні прикмети не є нічим характерним для мене: це, здається, звичайні прикмети письменницького ремесла.

Was ist denn an dem ganzen Wicht
Originell zu nennen?

(Що ж можна назвати оригінальним
у наскрізь бідолоашної людини?)

На се Гетеве питання відповідаю: хіба те, що я русин, і походжу правдоподібно від українценьких німецьких колоністів, що мій батько був звичайним селянином і робив панщину — не жадному дідичеві, але цісарсько-королівській камері*, — не вмів ані читати ані писати, та, незважаючи на те, був світлою людиною й віддав мене, слабовиту й до селянської праці нездатну дитину, до школи. Вихід з-під селянської стріхи на ширшу публічну арену це у нас досі надзвичайно рідка річ. Уроджений у 1856 р. в Нагуєвичах, Дрогобицького повіту, ходив я протягом двох років до сільської школи в Ясениці Сільній, потому до т. зв. нормальної школи в оо. Василян у Дрогобичі, а опісля там же до гімназії. Складши іспит зрілості, я ходив на університет у Львові, але мої студії перервав соціалістичний процес 1877—1878 року, до якого, бог зна чому, вмішано мене, ба навіть засуджено на 6-тижневий арешт (по 8 місяцях слідчої тюрми) за приналежність до тайного товариства, до якого дійсно я ніколи не належав і якого, наскільки знаю, ніколи не було. Се одна з небагатьох оригінальних рисів у моєму житті, бо подібне не кожному притрапитьсся.

Дальший опис мого життя може заступити бібліографічний опис моїх праць, але його залишаю Естрайхерам 20 віку*, коли взагалі котрому з них захочеться порпатися в купах щоденно задрукованого паперу, що творять квінтесенцію нашої літературної продукції. Скажу тільки коротко, що відтоді ще кілька разів арештовано мене й завжди випущано на волю без розправи; що, незважаючи на се, я скінчив університет і навіть, на великий гнів деяких моїх ближчих братів-русинів, відважився здати з відзначенням докторат із славистики у Відні й габілітуватися на виклади української літератури на Львівському університеті. Об'єднаний коаліції урядових сфер із інкармерованими українцями вдалося врятувати Русь від такого нещастя, яким, без сумніву, були би сталися мої виклади. “Бійтеся Бога, як можна свого чоловіка пустити на університет! Подивіться тільки, в якому сурдуті він ходить!” Так укваліфікував мою кандидатуру брат-русин — той самий, котрий за свою патріотичну працю для добра Руси й Австрії побірає шість чи сімь платень. Очевидно, перед таким аргументом моя кандидатура на приватного доцента мусила впасти, а мотив “politisches Vorleben” (політичне минуле) тільки чемніше прикривав справжню причину... Одначе не хочу обвинувачувати. З гіркістю привик я робити те саме, що о. Бодуен, котрий, коли його вдарено в лице, сказав: “Це для мене, пане, а що ж для дітей?” Очевидно, для дітей, в даному разі для суспільності, треба чогось іншого. Отже, замість біографічних подробиць декілька признань.

Передовсім признаюся до гріха, котрий багато патріотів вважає мені за смертельний: не люблю русинів. Супроти цієї гарячої любові, що бризкає часто для “братнього племені” із шпальт польських реакційних газет, моя сповідь може видатись дивною. Але що ж робити,

коли вона правдива? Я вже не в літах наївних і засліплених коханців і можу про таку делікатну матерію, як любов, говорити тверезо. І тому повторюю: не люблю русинів. Так мало серед них найшов я справжніх характерів, а так багато дрібничковості, тісного егоїзму, дволичності й пиhi, що дійсно не знаю, за що я мав би їх любити, навіть не звертаючи уваги на ті тисячі більших і менших шпильок, які вони, не раз у найкращому намірі, вбивали мені під шкуру. Розуміється, знаю між русинами декільки виїмків, декільки особистостей, чистих і гідних усякої пошани (говорю про інтелігенцію, не про селян!), але ці виїмки, на жаль, тільки стверджують загальний висновок.

Признаюсь до ще більшого гріха: навіть нашої Русі не люблю так і в такій мірі, як се роблять або вдають, що роблять, патентовані патріоти. Що в ній маю любити? Щоб любити її як географічне поняття, для сього я занадто великий ворог порожніх фраз, забагато бачив я світу, щоби твердити, що ніде нема такої гарної природи, як на Русі. Щоб любити її історію, для сього досить добре її знаю, занадто гаряче люблю загальнолюдські ідеали справедливості, братерства й волі, щоби я не мав почувати, як мало в історії Русі прикладів справжнього громадянського духу, справжньої посвяти, справжньої любові. Ні, любити сю історію дуже тяжко, бо майже на кожному кроці треба б хіба плакати над нею. Чи, може, маю любити Русь як расу, — сю расу, отяжілу, незграбну, сентиментальну, позбавлену гарту й сили волі, так мало здатну до політичного життя на власному смітнику, а таку паліду на перевертнів найрізноморднішого сорту? Чи, може, маю любити світлу будучину тієї Русі, коли тої будучини не знаю, і для світлості її не бачу ніяких основ?

Коли, незважаючи на те, почувуюсь русином і по змозі й силі своїй працюю для Русі, то, як бачиш, шановний читачу, цілком не з причини сентиментальної природи. До сього примушує мене почуття собачого обов'язку. Як син українського селянина, вигодований чорним селянським хлібом, працюю твердих селянських рук, почувуюсь до обов'язку панщиною цілого життя відробити ті шеляги, що їх видала селянська рука на те, щоби я міг видряпатись на висоту, де видко світло, де пахне воля, де ясніють вселюдські ідеали. Мій руський патріотизм то не сентимент, не національна гордість, то тяжке ярмо, вложено долею на мої плечі. Я можу здригатися, можу стиха проклинати долю, що вложила мені на плечі се ярмо, але скинути його не можу, іншої батьківщини шукати не можу, бо став би підлим перед власним сумлінням. І коли що полегшує мені двигати се ярмо, так се те, що бачу, як руський нарід, хоча він гноблений, отемнюваний і деморалізований довгі віки, хоч і сьогодні бідний, недолугий і непорадний, але все-таки поволі підноситься, відчуває в щораз ширших масах жадибу світла, правди та справедливості й до них шукає шляхів. Отже, варто працювати для сього народу й ніяка чесна праця не піде на марне.

Називають мене не раз щирі польські патріоти неприятелем поляків. Що маю сказати на сей закид? Чи покликатись на свідоцтво тих поляків і польок, котрих люблю, котрих високо ціную і для котрих маю всяку пошану? Ні, піду простішим шляхом і скажу відкрито: не люблю занадто щирих патріотів, тих, котрі мають уста, повні Польщі, а серце котрих холодне для недолі польського селянина й наймита. Скептично аналізуючи свій власний руський патріотизм, прикладаю ту саму міру й до патріотизму патентованих польських патріотів і не можу в них засмакувати. І не дивуюсь, що вони платять мені тою самою монетою, з добрим процентом.

Говорено про мене, що ненавиджу польську шляхту. Якщо до польської шляхти зарахувати Оржешкову й Конопницьку, Пруса й Ленартовича, Остою й Карловича, — то така думка про мене буде цілком несправедлива, бо цю справжню польську шляхту, цю еліту польського народу ціную й люблю, як люблю всіх благородних людей власного й кожного іншого народу. Що таким самим почуванням не обгортаю того чи іншого галицького шляхтича або й навіть більшої їх частини, то, певно, з причин цілком відмінної природи від сих, які велять мені любити перших. Якщо серед галицьких шляхтичів знайду коли які симпатичні виїмки, не занедбаю ударити про них у великий дзвін.

А тепер досить цієї сповіді. Руська приповідка каже: “Не робися солодким, бо тебе злижуть; не робися кислим, бо тебе оплюють”. А в таких оповіданнях про себе самого і нема нічого легшого, ніж упасти в одну або іншу крайність. Відчуваю, що й так уже сказав я не одно таке, за що дістануться мені удари з ріжних боків, але нехай і так буде! Того, що я сказав, — не візьму назад і закінчу руською приповідкою: “Добре так моїй жінці, най мене б'ють”.

Д-р Іван Франко.

Народовці сю його сповідь попробували використати для нової анахеми. Пригадую собі з тодішніх оповідань, яку хвилю злорадства викликала вона в народовецькім осередку: руки собі затирали потішаючися, що от сей “землясець” нарешті морально вбив себе в очах громадянства, і можна буде його як нешкідливого трупа викинути на смітник. В “Ділі” з’явилась стаття (“Смутна поява”); вона була анонімна, але автор — “сідоглавий” сеніор львівської Русі — був відомий всім^{1*}. Він “звільняв” у ній Франка

¹ Подаю сю статтю “Діла” в цілості — тільки переведену на сучасний правопис з тодішньої “етимології”.

Смутна поява

“Nie kocham Rusinów. Tak mało pośród nich znalazłem prawdziwych charakterów, a tak dużo małostkowości, ciasnego sobkowstwa, dwulicowości i pychy, że zaiste nie wiem, za co bym miał ich kochać. Rozumiem się, znam parę wyjątków, lecz te wyjątki tylko stwierdzają ogólny wniosek.

Nawet Rusi naszej nie kocham. Co w niej mam kochać? By ją kochać jako pojęcie geograficzne, na to zbyt wielkim jestem wrogiem czczych frazesów, zbyt dużo widziałem świata, bym miał utrzymywać, że nigdzie niema tak ładnej przyrody, jak na Rusi. By kochać jej dzieje, na to zbyt dobrze je znam, zbyt goraco kocham ideały ogólnie ludzkie sprawiedliwości, braterstwa i wolności, bym nie miał czuć, jak mało w dziejach Rusi przykładów prawdziwego ducha obywatelskiego, prawdziwego poświęcenia, prawdziwej miłości. Czy może mam kochać Ruś jako rasę — tę rasę ociężałą, niesforną, sentymentalną, pozbawioną hartu i siły woli, tak mało zdolną do życia politycznego na własnem śmieci, a tak płodną w perekińczyków najrozmaitszego gatunku? Czy może mam kochać świetną przyszłość tej Rusi, której nie znam, dla której świetności żadnych nie widzę podwalin?”

Хто сказав ті слова? Певне якийсь поляк, на Русі живучий, або який руський перекинчик? Ні, се один з найвизначніших русинів, з головних проводирів руських, з перших теперішніх поетів і писателів на Русі, се — д-р Іван Франко. То сказав десь в тіснім кружку, під якимсь хвилевим враженням? Ні, він сказав се з повною розвагою, написав се для широкого світа, для польської публіки, в популярнім і дуже розповсюдженім видавництві польським “Biblioteka Młówki” (н[оме]ри 287—289) в передмові до польського видання своїх “Галицьких образків”.

В тім самім уступі каже д-р Франко дальше, що “prawie na każdym kroku trzeba by płakać nad dziejami Rusi”. Се правда. Ледве кільканадцять літ минуло, як подібно талановитий і заслужений діятель руський, померший недавно майже в забуттю Панько Куліш зафрапував Русь своєю “Краشانкою”*, аж тепер знов ще більшу несподіванку зробив їй д-р Франко своєю сповіддю перед поляками.

Отже, д-р Франко не любить русинів і Русі. Га, на милування нема силування, — але у чужих. Як нас не любить поляк, москаль, румун, маляр, німець, то Бог з ними, не можемо їм за те докоряти. Але як русин не любить русинів і Русі, то зовсім що інше.

Д-р Франко, правда, подав причини, чому він нас не любить: він “не знає, за що мав би любити русинів, і не знає, що має любити в Русі”. Ах, яка ж то груба, егоїстична натура: любити тільки там, де є за що! Правда любов, се ж д-р Франко яко поет повинен знати, не питає, чи є за що любити, але любить. Д-р Франко аналізує Русь, розбирає її, як анатом, на поняття географічне, історію, расу і будучність. Але хоч він поет і трохи філософ, а не попав на те, що є найближче, т. є. що Руссю єсть передусім руський нарід, а нарід єсть великою родиною. Отже, любимо Русь, як любимо свою родину, і то цілу родину, не одного або другого члена її, як любимо батька й матір, і братів, і сестри, і діти, і всю дальшу рідню разом взявши. Та і не питаємо за що і що в ній любити, але любимо, бо то наше, бо то родина. Мати не розбирає, чи дитина красна чи погана, чи здорова чи каліка, чи розумна чи слабша здібностями, — ба навіть противно, слабшу не раз більше любить, бо така більше потребує любові.

На жаль, д-р Франко не знає, що то є любов, і не має любові. Він любить вправді гаряче, як каже, загальнолюдські ідеали справедливості, братерства і волі, — але така абстрактційна любов мало варта, вона дуже часто криє під собою егоїзм, любов себе тільки самого. Авжеж любов не егоїстична і не абстрактційна єсть найвищим людським чувством і

найвищою людською чеснотою, за таку признали її загально всі люди во всіх віках і у всіх народів. Коли ж д-ру Франкові того чувства не достає, то ми можемо над тим тільки глибоко жаліти.

Чувство любові старається д-р Франко заступити почуттям обов'язку. Він працює для Руси, як каже дальше, *przede wszystkim z poczucia psiego obowiązku*. “Викормлений хлопським хлібом”, почувається до обов'язку відробити гріш, виданий хлопською рукою на його виобразовання. “Мій патріотизм руський то тяжке ярмо, вложено долею на мої плечі. Можу за те проклинати долю, але скинути ярма не можу”. Жалуємо Вас, пане доктор, отже хочемо Вам прийти в поміч. На Ваше виобразовання ішла праця не лише руського хлопа, але й польського, і німецького, і чеського, та й не тільки хлопа, але й інших працюючих верств. Таж вищі школи, хоч би і в нашім краю, не удержуються самим коштом краю, а тим менше коштом руського хлопа. Отже коли Ви лише з обов'язку руський патріот, а не з пересвідчення, не з прив'язання, не з любові, то можете се тяжке ярмо скинути без церемонії.

Та нехай би д-р Франко не любив русинів і Руси, нехай би ему праця для Руси видавалася тяжким ярмом, а не милою, солодкою роботою, як матері захід коло дитини, але пощо він з тим похвалився перед світом, перед польською публікою? За нелюблення русинів і Руси можемо його жалувати, але публічне поганення їх мусить-таки обурювати. Коли він те все, що наговорив на русинів і на Русь, уважає за правду і хотів конче похвалитися відкриттям такої великої правди, то міг би був ту правду нам в чотири очі сказати: може би, воно було на що придалося. Може би, слабші духи, почувши від такого авторитету, як д-р Франко, що “не видить ніяких підвалин для світлої будучності Руси”, загірлися й одушевилися для народної праці! Може би, ті звичайно пусті голови, котрі тепер з гори дивлять(ся) на всіх і найщиріших тружеників руських та “з засади” для нашого мізерного народу нічого не хотять робити, після слів д-ра Франка навчилися шанувати щирий, хоч би й недолугий труд та й самі забралися до такого труда!? — Ні, сього д-ру Франкові було би замало: йому ходить о те, шоби ширший світ знав, що межі русинами нема характерів, що русин то лінивий, неспосібний чоловік, без почуття ладу і без сили волі. О правдивість тих висказів не будемо з д-ром Франком спорити: судили о нас не раз чужі люди, але такого суду не пригадаємо собі. Одно тільки скажемо: буває не раз, що чоловік судить других після себе, а д-р Франко дав багато доказів, що його вдача дуже суб'єктивна; отже коли серед русинів дійсно мало єсть правдивих характерів, то на сей його тяжкий докір пригадаємо йому слова Спасителя: Нехай кине перший камінь той, хто відчуває себе цілком чистим.

Ми згадали о “Крашанці” Куліша, котру засудили навіть поступові поляки (як Свентоховський в “*Prawd-i*”), а сам д-р Франко назвав її, мабуть, патологічним об'явом. Але все ж “Крашанка” не містила таких напастей на русинів та й появилася в руській мові, отже була мовби лише для своїх написана. А який однодушний осуд стрітила вона всюди, і в Галичині і на Україні, навіть у старих приятелів Куліша!

Ледве чи й у чужих писателів багато знайдеться напастей, дорівнюючих бруталністю сій сповіді д-ра Франка! Коли поляк Сенкевич у своїй повісті “*Ogniem i mieczem*” згнъбив давнє козацтво, отже лише одну часть історії Руси, то навіть чесні поляки як, напр., Жигмонт Качковський, виступили за те против нього. Д-р Франко перейшов і Куліша і Сенкевича.

Не будемо запускатися в досліджування причин, котрі спонукали д-ра Франка до подання Руси такої також великодньої писанки. Ми раді би винайти причину, найменше для нього некорисну. Може, вона лежить в тій *angeborene Widerspruchs-lust**, до якої сам признається д-р Франко в своїй статті о Міцкевичі, в любованні в парадоксах і позованні на оригінальність, в жадобі відзначитися від всіх людей, показати, що ось я не такий собі звичайний чоловік, як другі люди. Тільки ж такі чувства і такі прикмети характеру не ведуть до діл Олександра Великого, але скорше вже до діл Герострата...

По крайній мірі д-р Франко хоче належати до людей зовсім “модерних”, до найпоступівіших межі поступовими, забуваючи, що не досить єсть ступати наперед, але треба іти також прямою дорогою, хоч би повільно, а не сходити, в жадобі скоршого поступу, на манівець, з котрого опісля мусить завертати. Він встидається такого давнього, звичайного, пережитого чувства, як любові до своїх родимців і своєї вітчизни. “Я не стою вже в віці навівних і засліплених коханків і можу о такій делікатній матерії, як любов, говорити тверезо”, каже д-р Франко. Але деякі чувства і деякі погляди суть вічні. Любов своєї рідні була, від

від таких тяжких і прикрих для нього обов'язків супроти свого народу, інакше сказавши: давав йому відставку від Руси — ще раз “виелімінував” з суспільності. Се одночасно з тим, як редактор “Kurjer-a” “з щирим жалем” повідомляв Франка, що він виключається з складу редакції*, другим словом — позбавляється всяких джерел існування і засуджується за бунт на голодну смерть.

Се був незабутній момент, коли Франко, “виелімінований” відразу з українського й польського громадянства, а в своїх радикальних кругах підміновуваний потихеньку й помаленьку його старим антагоністом Павликом, заявив мені, що тепер одиноке джерело прожитку для нього й його родини — се його заробіток в Науковому товаристві. І тоді ми, його прихильники, поставили пунктом честі не дати йому впасти в біду і упокоритися перед людьми, які очевидно прагли його пониження. Франко не мусив іти до них на поклін. Навпаки, від сього часу і до смерті він мав змогу працювати виключно для українського народу, на українській мові.

На анахтему, кинену з української й польської сторони, він відповів у черговім числі свого “Життя і слова” афоризмами в альбом “Ділу”*, де стояло між іншим:

Любов не обов'язкова — але почуття обов'язку обов'язкове.
 Сліпа любов, як і сліпа віра, родить фанатизм і нетолерантність.
 Посол Вельовеїський прилюдно заявляє, що любить русинів.
 Ну, кого такі пани люблять, того я з спокійним сумлінням можу не любити.
 Від народнього обов'язку сам Бог не може звільнити; нахвалявся звільнити від нього сатана.

Се було на адресу “своїх”. На польську адресу вписав він тут же болючу цитату з Словацького:

Polsko! lecz ciebie błyskawkami łudzą;
 Pawiem narodów byłaś i papuga;
 A teraz jesteś służebnicą cudzą.

коли світ стоїть, та й останеться, поки світ стояти буде. Такого чувства ніхто не потребує і не повинен встидатися, або величатися тим, що він вищий над такі сентиментальності, що з них вже виріс. Природа є тут найліпшою руковідницею, а таке покидування дотеперішніми чувствами і ідеалами людскості задля мнимої їх пережилості подібне до позування недорослого хлопчика або дівчинки на дорослу особу і встидання дитячих забав та почувань, природних вікові.

Ми, малі люди, не “модерні” і не перепоступові, будемо, як досі, любити русинів і Русь і будемо працювати для неї не з “псячого обов'язку”, але з щирого прив'язання. Яка нас, русинів, чекає будучність, чи світла чи неслітна, того ми не годні проникнути. Сам же ж д-р Франко каже дальше в суперечності до свого попереднього висказу: “Руський люд таки помалу підноситься, почуває в щораз ширших масах жажду світла, правди і справедливості і шукає доріг до них; праця для такого люду не піде на марне”. Ми держимося народної пословиці: “Не вважай на врожай; сій жито, хліб буде!”.

(“Діло”, Львів, четвер 1 (13) мая 1897. Річник XVIII, ч. 97).

Choc wiem, ze słowa te nie zadrzą długo
W sercu gdzie nie trwa myśl nawet godziny...

(Польщо! тебе дурять блискітками! Ти була у народів павою й папугою — а тепер стала служебницею чужих. Та що ж! знаю, що мої слова не викличуть довшого зворушення в твоїм серці — де й на годину не потриває яка-небудь думка).

А в своїй черговій збірці “Мій Ізмарагд”, випущеній з кінцем того року, Франко видав ряд поезій, що давали коментар і корективи до його сповіді в “Obrazkach” — одну з них я подав на початку сеї статті, а тепер наведу ще другу:

Важке ярмо твоє, мій рідний краю*,
Не легкий твій тягар!
Мов під хрестом отсе під ним я упадаю,
З батьківської руки твоєї допиваю
Затроений пугар.

Благословлю тебе! Чи ждять тобі ще треба
Поваги й блиску від будучини,
Чи ні, — одного лиш тобі благаю з неба,
Щоб з горя й голоду не бігли геть від тебе
Твої найліпші сини.

Щоб сіячів твоїх їх власне покоління
На глум не брало і на сміх.
Щоб монументом їх не було те каміння,
Яким в відплату за плодючеє насіння
Ще при життю обкидувано їх.

“Сідоглавому” авторові “відставки”, надрукованої в “Ділі”, присвятив він відповідь, в якій були між іншим такі строфи:

Ти, брате, любиш Русь, як хліб і кусень сала*,
Я ж гавкаю раз-в-раз, аби вона не спала.
Ти любиш в ній князів, гетьманне, панування,
Мене ж болить її відвічнеє страждання.
Ти любиш Русь! За те тобі і честь і шана.
У мене ж тая Русь кривава в серці рана!
Ти, брате, любиш Русь, як дім, воли, корови,
Я ж не люблю її — з надмірної любови.

Для нас інцидент був вичерпаний, і така була моральна сила того невеличкого, але сильного своєю щирістю й рішучістю гуртка, що згрупувався тоді коло наукових видань Наукового товариства, “Літературно-наукового

вістника”, Видавничої спілки і “взяв на свої плечі” Франка в його конфлікті з “своїми-чужими”, а протестуючи против опортунізму і сервілізму в “високій політиці”, против “консолідації” (з москвофілами) в національних відносинах, против реакційного “рутенства” в ідеології, мав на своїй стороні всю українську молодіж, — моральна сила його, кажу, була така велика, що з нею народовецькому осередкові скоро прийшлося порухуватись самим серйозним способом! Ювілейний рік 1898 був рядом серйозних, хоч і безкровних, навіть не дуже гамірливих, але симптоматичних і важких, битв на сім полі. Против “п’ятдесятиліття знесення панщини”, що народовецький осередок задумав святкувати весною, разом з москвофілами, б’ючи чолом цареві за се добродійство, молодіж зробила демонстрацію*, яка закінчилась малим “ізбієнням младенців”¹, відсвяткованим молодіжжю вечіркою, на котрій вона зробила овацію своїм ідеологічним провідникам². Тому ж царепоклонному святові* ми протиставили ювілей Хмельниччини (250-ліття), століття “Енеїди”, чвертьстоліття Шевченківського товариства і двадцятип’ятиліття літературної творчості Франка, і сі свята, восени 1898 року, випали так імпозантно, і з ідеологічного погляду — серйозно і далекосягло, що ніхто навіть не міг і передбачити! Ювілей Хмельниччини розворушив почуття активності, натхнув довір’ям до сил народних мас. Ентузіастично був прийнятий його святочний пролог — “Великі роковини”, написаний Франком для парадної вистави*, як фанфара виступу “Нової України” на політичній арені, — що вповні здійснився за кілька літ потім. Вперше твердо зазвучали гасла самостійності України — в промовах молодезі. В промові моїй на ювілейній вечірці* присутні з захопленням підхопили ноти конкретної всеукраїнської програми і акції за своє національне право. А в своїй ювілейній промові Франко зложив свою ісповідь життя*: догмату праці, як провідного принципу свого — і свого покоління.

Рік пізніш львівський народовецький осередок звернувся до нас з Франком з пропозицією об’єднання лівіших народовецьких елементів на соціалістичній програмі з нашим гуртком і з радикалами. Ми пішли назустріч сим бажанням соціалізації програми галицької інтелігенції і ввійшли в комітет реформи, а хоч скоро переконалися в несерйозності сих замірів, і по кількох засіданнях вийшли, — я підчеркую тут сей момент як повну реабілітацію Франка, котру мусив дати йому сам народовецький осередок після його бунту і відставки 1897 року.

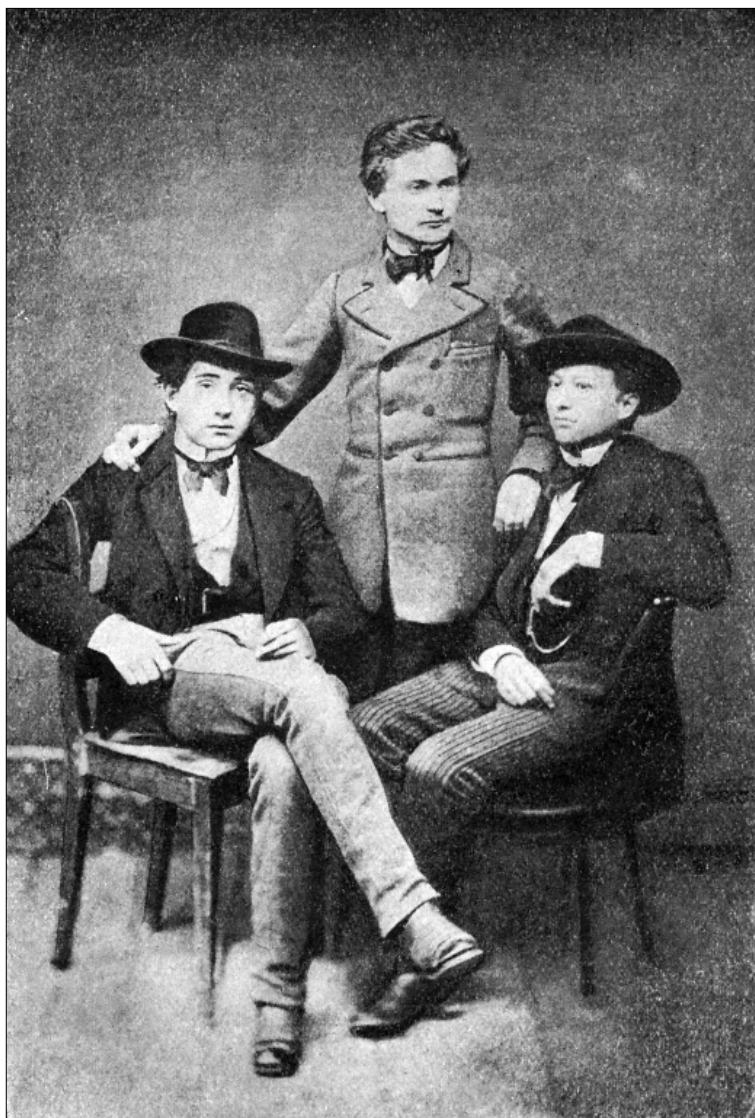
В таких обставинах зложилось тісне моє наукове й організаційне співробітництво з Франком, що потривало коло десяти літ, до катастрофи, що його спіткала на початку 1908 року*. Співробітництво в наукових виданнях Шевченківського товариства, в “Літературно-науковім вістнику”, в Видавничій спілці і в ріжних культурних заходах, що ми їх на спілку підіймали рік

¹ Младенець у “твердій” галицькій мові означав юнака, молодого чоловіка.

² Як таких вітано тоді Франка, Павлика, Терлецького й автора сих рядків.

за роком, все тісніш зв'язувало нас і витворяло між нами братство праці, котре не маніфестувалося в голосних деклараціях, але мало міцні підстави в спільності завдань, в солідарності, в тактиці, в безмежнім обопільнім довір'ї і поважанні. Обставини склалися так, що на мою долю припадало більше організаційної керівничої праці, і не раз “благоприятелі” пробували заграти на Франковій амбіції, уболіваючи й дивуючись, як се він так старий, заслужений діяч “слухається Грушевського”, молодшого від нього на десять літ чоловіка, та й ще так би сказати — загранишнього зайди. Але я добре знав, що сі убоління ніколи не робили бажаного ефекту. Франко цинив наше співробітництво, — певну витриманість і авторитет, який приносила моя участь в роботі, не тільки в очах людей мені прихильних, але й неприхильних, у котрих містична “рука Грушевського” часто викликала навіть мало обгрунтований острах. Не раз, коли я, вважаючи певну справу, певне видавництво настільки налаженим і організованим, що воно може йти й без мене, з огляду на се хотів звільнитися від нього, Франко спиняв мене і намовляв лишитись, хоч би навіть тільки “на страх ворогам”. Так було, напр., з “Літературно-науковим вістником”, коли його перестали пускати на Україну*, і він став локально-галицьким видавництвом, а я був занадто завантажений і перетомлений працею і хотів трохи себе розвантажити й зняти своє ім'я з журналу. Франко настояв, щоб я сього не робив, і принаймні хоч переглядав коректури: мовляв, він, Франко, тоді почуватиме себе певніш і сильніш; і я мусив згодитись, — хоч приходилось мені тоді дуже тяжко.

Особливо часто стали ми бачитися й працювати в тісній спільності, коли я в році 1901 купив кусень ґрунту під містом, щоб поставити собі хату, і Франко захотів бути моїм сусідом. Я відступив йому частину ґрунту і ми разом згодили собі одного будівничого для будови обох хат і одночасно їх вибудували*, одним заходом. Коли ми оселилися побіч себе, мій робочий ранок звичайно кінчався конференцією вдвох у біжучих справах. Виходячи до міста, Франко заходив до мене з результатами своєї вечірньої або всенічної праці (він працював головно вечорами і ночами, я ж лягав рано і працював ранніми ранками, перед полуднем уже кінчаючи головну працю дня). Ми обговорювали матеріал, визначали потрібні перерібки й зміни, укладали плани чергової роботи, розділяли між собою кореспонденцію тощо. Потім Франко йшов до друкарні, до бібліотек, а о полудні — невідмінно на газети до “Віденської кав'ярні”. Ся щоденна полуднева порція газет була необхідним, як хліб, елементом його життя: як фаховий газетяр він прочитував їх в величезній кількості, і се стало його другою натурою. Часто, коли вичитав або довідався він що-небудь пильне і важне, заходив, вертаючи з вечірніх газет, до мене вдруге, щоб обговорити подію й зайняти супроти неї певну позицію. Так і 18 жовтня 1905 р., пізнього вечора, ставши під фірткою і не заходячи до середини, він крикнув “Конституція в Росії”!* — і ми всі вийшли на двір і стиснули собі руки через браму. Поки що нічого ще не було, крім голого слова!

Франко при скінченні гімназії
(зліва його учень Рошкевич, справа його товариш Іполит Погорецький)

Ріжносторонність його інтересів, потягів і тем роботи була незвичайна, і не було такої сфери, де його не тягло б приложити свою працю. Він не гордував ніякою працею, коли вона в його концепції десь ув'язувалась з загальнішими проблемами економічного, культурного чи політичного піднесення українського народу, особливо його трудящих мас. В сім було щось від спадщини хлопів-господарів, що неустанно обзирали хазяйським оком своє газдівство і негайно прикладали свої руки, де щось могли поправити, приспорити, поліпшити. При всіх ріжницях нашої індивідуальної долі, се була та спільна риса, яка зв'язувала нас в роботі й надавала їй ув'язку й солідарність. В противність до так званих “аристократів духу”, що вибирають працю тільки відповідно їх генієві, ми були чорноробами духу. Сліпли разом над правкою “недозрілих плодів” наших молодих співробітників. Пріли над коректами, над рахунками і слізницями по датки на видавництво*. Бігали по всяких організаційних нарадах та гурткових зборах. Франко був геніальним галицьким хлопом, не імпульсивним, але безконечно витривалим і працездатним. В його роботі реалізувалась спадщина робочих поколінь, для котрих праця стала не категоричним імперативом, а фізіологічною функцією, що автоматично перетворює азот поживи і кисень пиття в робочу енергію, яка вимагала негайного виладовання. Вона, се очевидно, давала себе знати в сім непогамованім потягу до праці: чи до творчої, конструктивної художньої, наукової, публіцистичної, — чи то більш буденної, чорноробочої, механічної, й ділом інтелекту, правлящої ідеї, широкого робочого плану було вибирати найбільш актуальні завдання для приложення сеї невгавучої енергії, а відсувати на дальший план, що можна було відсунути без шкоди для діла. В згаданій промові на своїм ювілейнім святі 1898 р. Франко дає таке ідеологічне толкування сьому планові і своїй робочій програмі:

“Я не вважаю себе ані таким великим талантом, ані жодним героєм, ані таким взірцевим характером, щоб моя особа могла загригти всіх до себе. Двадцять і п'ять літ я був тим пекарем, що пече хліб для щоденного вжитку. Я завсіди стояв на тім, що наш народний розвій мав бути міцною стіною. Муруючи стіну, муляр кладе в неї не самі тільки гранитові квадри, але як випаде, то і труск і обломки, і додає до них цементу. Так само і в тім, що я зробив за ті літа, може знайдеться й деякий твердший камінь, але певно найбільше буде того труску і цементу, котрим я заповнював люки й шпари. В кождім часі я дбав про те, щоб відповісти потребам хвилі і заспокоїти злобу дня. Я ніколи не хотів ставати на котурни ані щадити себе; я ніколи не вважав свого противника занадто малим; я виходив на всяку арену, коли боротьба була потрібна для прояснення справи. Я знаю, що з моїх творів дуже мало перейде до пам'яті будучих поколінь, але мені се байдуже; я дбав поперед усього про теперішніх, сучасних людей.

Яко син селянина, вигодуваний твердим мужицьким хлібом, я почував себе до обов'язку віддати працю свого життя тому простому народові. Вихований у твердій школі, я від малку засвоїв собі дві заповіді. Перша, то було власне почуття того обов'язку, а друга, то потреба ненастанної праці. Я бачив від малечку, що нашому селянинові ніщо не приходить без важкої праці; пізніше я пізнав, що й нам усім, як нації, ніщо не прийде задармо, що нам ні від кого ніякої ласки не надіятися. Тільки те, що здобудемо своєю працею, те буде справді наше надбання; і тільки те, що з чужого культурного добра присвоїмо собі також власною працею, стане нашим добром. От тим-то я старався присвоювати нашому народові культурні здобутки інших народів і знайомити інших з його життям.

Головну вагу клав я завсіди на здобування загальнолюдських прав, бо знав, що народ, здобуваючи собі загальнолюдські права, тим самим здобуває собі національні права. І сам я в усій своїй діяльності бажав бути не поетом, не вченим, не публіцистом, а поперед усього чоловіком. Мені закидували, що я розстрілюю свою діяльність, перескакую від одного заняття до іншого. Се було, власне, впливом мого бажання — бути чоловіком, освіченим чоловіком, не лишитися чужим у жоднім таким питанні, що складається на зміст людського життя. А пізнавши що-небудь, я бажав і всіх сил докладав довести й інших до того, щоб зацікавилися тим і розуміли се. Дехто звиняв мене тим, що важкі обставини життя, конечність заробітку спонукувала мене кидатися на різні поля. Але мені здається, що тут більше причинилася моя вдача, те гаряче бажання — обняти цілий круг людських інтересів. Може бути, що сей брак концентрації зашкодив мені яко письменникові, але у нас довго ще будуть потрібні такі, як я, щоб розбуджували інтерес до духового життя і громадили матеріал, обтесаний бодай з грубшого. Фундаменти все так будуються; а тільки на таких фундаментах, на таких стінах може часом здвигнутися пишне, сміле склепіння.”

Се почуття обов'язку перед трудящими масами, які дали нам змогу віддаватись науковій і культурній роботі, було поруч культу праці другим міцним огнивом солідарності, що зв'язувала нас і весь наш робочий гурток в тодішній праці. Франко був вихованцем західноєвропейської, передусім німецької, культури; він володів німецькою мовою як своєю; в німецькій літературі був у себе дома. Проте ідеологію йому, як і мені, дало українське революційне народництво. Поминаючи півроку тому Драгоманова*, я підніс його помічення над глибокими впливами, які се революційне народництво, скристалізоване в творчості кирило-методіївців 1840-х років і відроджене в 1860-х, мало не тільки на українську, але й російську ідеологію 1870—1880-х рр. Драгоманов був могутнім пропатором його в Галичині 1870-х

років, коли формував свій громадський світогляд Франко. Те, чого не могла сказати в сій сфері українська сучасна література, задавлена в цензурних і всяких інших лещатах, він знаходив у народницькій літературі російській, що сю народницьку ідеологію розвинула — як нагадував сам Драгоманов, під українськими впливами, але далеко свобідніше від цензурних обмежень, — і тому Драгоманов пильно рекомендував її галицькій молодезі. Спеціально Гліба Успенского, найталановитішого й найкращого з виразників сеї ідеології, Драгоманов уважав найкращим учителем для сього покоління і, можна сказати, силоміць втикав у руки молодих галичан. Одночасно “Вперед” Лаврова*, популяризований між молодими галичанами Сергієм Подолинським та цюріхськими галичанами, ширив між ними теорію сплати довгів робочому народові в політиці як категоричний імператив моменту. В тім був спільний ідеологічний ґрунт між українцями наддніпрянськими, що школилися в тій же ідеологічній школі, — од них же був і аз прегрішний, — і українцями наддністрянськими, згуртованими з кінцем 1880-х років в радикальній партії, котрої світильником був великий Франко.

Нагадую ще раз вже підчеркнене вище — який то був момент піднесеної енергії, які широкі перспективи підіймались перед нашими очима: соборна нероздільна Україна від Сяну до Кубані, самостійна держава робочого українського люду, озброєного твердим залізом європейської культури. Постулат Української академії наук (що мала витворитися з Товариства Шевченка), постулат повного Українського університету (з паралельних українських кафедр Львівського університету), Академія мистецтв, консерваторія і т. д.

Обриси будови стояли ясно перед нашими очима — але скільки величезної, ріжнومانітної довгої праці над їх виконанням! Почавши від вирівнювання тих глибоких ровів, — копаних не завсіди тільки чужими ворожими руками, — що ділили ріжні частини України, а передусім Галичину від Великої України, ще більше, ніж цісарські чорно-жовті стовпи*. Над всякими ріжницями: правописними й язовими, політичними й соціальними, конфесійними упередженнями й побутовими відмінами, належало перекинути новий культурний і політичний міст, викований в аспекті тої Нової, мужицько-робітничої України, використавши все, що може служити солідарності, монолітності української нації.

З сього становища поруч великих творів науки і мистецтва — що їх Франко прирівняв до гранітових квадрів сеї національної будови, — актуальної вартості набирала “кожна лопата труску й кожна жменя цементу”: все, що заповняло прогалини і розходження, що підіймало енергію, зміцняло солідарність, скріпляло зв’язки ріжних частин Української землі. Чи була то національна маніфестація всеукраїнського значіння (як ювілей 1898 р.), чи протест проти недопущення української мови на яким-небудь російським конгресі — як то було з приводу археологічного київського з’їзду 1899 р.*,

чи організація національної складки, чи який-небудь пролом в цензурних заборонах, що давав можливість розійтись по всій, поділеній кордонами, Українській землі українській книзі, часописі, журналові. Поруч творчої наукової або мистецької праці тими самими руками треба було робити й таку технічну, навіть механічну роботу, виготовлюючи загальний план національного будівництва, і ми не нехтували нею, ні! — а Франко найменше! Обов'язок перед трудовим народом, перед нацією наказував не перебирати!

В ходячих характеристиках Франка часто можна стрінати протиставлення перших стадій його діяльності і творчості, коли він, мовляв, одушевлявся ідеалами інтернаціонального соціалізму, і стадій пізніших — коли він став українським націоналістом. Се не зовсім вірно. Все своє життя Франко був перейнятий змаганнями до інтернаціональності і до переведення в життя соціалістичних ідеалів, але ніколи, в самих молодечих літах і так само в пізніших, він при тім не спускав з ока національних інтересів українських робітничо-селянських мас. Двадцятьчотирьохлітнім юнаком, весь захоплений працею коло організації класово свідомої робітничої галицької верстви, з українських, польських і єврейських елементів без різниці, він зложив (1880 року) сю пісню, що стала національним гімном Західної України:

Не пора, не пора, не пора*	Не пора, не пора, не пора
Москалеві й ляхові служити!	В рідну хату вносити роздор:
Довершилась України кривда стара,	Хай пропаде невзгоди проклята мара —
Нам пора для України жити!	Під України єднаймося прапор!
Не пора, не пора, не пора	Бо пора ся великая єсть:
За невігласів лить свою кров	У завзятій, важкій боротьбі
І любити царя, що наш люд обдира, —	Ми поляжем, щоб волю і щастя і честь,
Для України наша любов!	Рідний краю, здобути тобі!

Зневажливо відвертався він від “історичних святощів”, котрими величалися реакційно-національні круги. В однім з своїх молодечих листів¹ він

¹ Я мав нагоду процитувати сей лист в своїй книжці: “З починів українського соціалістичного руху”*, але мушу його тут повторити:

“По якого чорта ви прислали мені статтю про гетьманів! — пише Франко Павликові в 1878 році*. — Хіба гадаєте на правду, що тут нема чого ліпшого друкувати (очевидно — в його “Дрібній бібліотеці”*), як таке свинство, котре нікого не обходить, крім Бар(вінського), et com[aniam]*. Грошей на її друк мені не дали, але хоть би й дали, то кажу вам наперед, її не надрукую. Най правдяне тим займаються. Досить уже, що смо надрукували Хмельн(ицького), котрий ось тут стовпіє у мене* і чортові лисому на кутю здався. Хіба ви гадаєте, що хтось щось з того скористає? По-мойому, історія, так “спопуляризована”, нікого до мислі не пробудить, а тільки й ту мисль, яка є, приспить. Чорт побори всю історію. Нам тепер подавати важніші річі. У нас і так тота нещасна, лихо понята історія довела до такого безглузкого націоналізму та самостійництва, котрим “Правда” так величаєся, як порося орчиком. Пізніше, навчившись азбуки в других науках, ми й до історії візьмемся, а тепер нам ніколи. А всяким Сомкам та Брюховецьким нам і подавно пора б сказати с... м...” (викрапковано в виданні). — Переписка Драгоманова з Павликом, [т.] III, с. 56.

дуже різко відзивається про годування народу оповіданнями про всякі військові чвари, що не причиняються до його усвідомлення, та висуває наперед популяризацію основних питань, економічних, культурних, соціальних. Так само в наведеній відповіді народовецьким головачам він лишає їм величання князів, “гетьманне панування”, а собі вибирає “відвічне страждання” трудящого люду. Але ніколи не забував він і не зрікався інтересів і кривд спеціально українських мас і не хотів жертвувати ними задля абстрактних космополітичних ідей. Як се підчеркнув він в наведеном вище уривку “Молодої України”, національний колектив вважав він могутнім засобом в боротьбі за рівноправність і визволення — робучих мас так само. Тому віддаючи всі сили розбудженню класової свідомості українського робітництва й селянства, він zarazом в тих же роках (1880) мріяв про об’єднану на всім етнографічним просторі Україну як єдину і нероздільну батьківщину українського працюючого люду:

Розвивайся ти, високий дубе, весна красна буде!*

Розпадуться пути віковії, прокинуться люди!

Розпадуться пути віковії, — тяжкії кайдани,

Непобіджена злими ворогами Україна встане.

Встане славна мати Україна, щаслива і вільна,

Від Кубані аж до Сяна-річки одна нероздільна.

Інтернаціоналіст в культурі, далекий всякої провінціальної узкості і національної виключності, він навіть в хвилях найбільшого захоплення ідеєю інтернаціональної солідарності пролетаріату вважав українське національне почуття не то що гармонійним доповненням, а логічним вислідом з загальнолюдського почуття, що його поповняло. В молодечім вірші того ж року (1880) він пише про сю любов до України:

Її пізнавши чи ж я міг*

Не полюбить її сердечно,

Не відректися власних втіх,

Щоб її віддатись доконечно?

А полюбивши, чи ж би міг

Я божую її подобу

Згубити з серця мимо всіх

Терпінь і горя аж до гробу?

І чи ж перечить ся любов

Тій другій і святій любові

До всіх, що лють свій піт і кров,

До всіх, котрих гнітуть окови?

Ні! Хто не любить всіх братів,

Як сонце боже всіх зарівно,

Той щиро полюбить не вмів

Тебе, кохана Вкраїно!

Саме тому, що в Україні поет любив не її декоративну сторону, “празничну одежину”, “гетьманне й панування” вищих, вибраних верств, а народну масу, тих, “що лють свій піт і кров” на Українській землі, як на кожній іншій, тих, кого пригнітало панування феодалів і капіталістів на тій милій Українській землі, тому він так різко відмежував себе від тих патен-

тованих українолюбців, які “любили” Україну як богодану ділянку, де їм призначено панувати, верховодити і збирати за се данину честі і фортуни. І в тій будучій Україні, що малювалася в його уяві і в планах творчої праці, тоді й потім, він любив не панування свого народу над слабшими, не імпо-нування своєю силою й багатствами сусідам, а свободу від визиску, свобо-ду самоозначення, працю на себе, а не каторгу на чужих панів. І українська культура, українська творчість, українське слово — сеї найвищий вияв народного життя, уявлялось йому словом, творчістю, культурою народу мужицько-робітничого, не багатого — тільки свободного, повного почуття своєї гідності, висококультурного і певного своєї культурної рівності. Задля сеї мети він працював все своє життя і зробив з сеї праці догмат, а з обо-в’язку праці для робучого українського народу — релігію життя свого і тих, що їх покликав іти в його сліди. І його ні на мент не хвилювала перспектива сього бідного, ограбованого чужими насильниками мужицького народу без колоній, доміній, рент і капіталів. Відповідаючи в останнім уже десятилітті своєї творчої праці (1902) на чергові патякання ренегатів, що українська культура не може зрівнятися з іншими, бо ж українська мова тільки діалект, а не самостійний язик, він закінчив свою відповідь такими вічнопам’ятними строфами, які являються немов заповітом усім нам, трудівникам для укра-їнської робітничо-селянської культури:

Хоч в сусіда там пиха богацька*
 У порфірі сяє та атласі,
 На чуже богацтво ми не ласі,
 Ласа лиш твоя душа жебрацька.
 Бідні ми, як коні на припоні,
 Збогатить нас труд на рідній ниві!

В діялекті чи хоч би в жаргоні
 Будемо багаті і щасливі.
 “Діялект”! — А ми його надишем
 Міццю духа і огнем любови
 І нестертий слід його запишем
 Самостійно між культурні мови!..

1926.1. XI

кретар ЦК КП(б)У В.Затонський, нарком юстиції та генеральний прокурор УСРР М.Скрипник, голова РНК УСРР В.Чубар. Див.: *Известия*. — 1926. — 17 апреля. — С. 2; 18 апреля. — С. 3.

Мик. Ол. Скрипник в своїй статті “До теорії боротьби двох культур”, що з’явилася в харківському “Комуністі”... — йдеться про статтю М.Скрипника у газеті “Комуніст”, що була органом ЦК та Харківського окружного комітету КП(б)У і виходила у тодішній столиці УСРР м. Харкові. Пізніше стаття була видана як однойменна брошура, а за два роки вийшло її доповнене видання. Див.: *Скрипник М. До теорії боротьби двох культур*. — Харків: Держвидав України, 1926. — 32 с.; *Скрипник М. До теорії боротьби двох культур*. — Харків: Держвидав України, 1928. — 71 с.

Апостолові праці

Перша публікація: Україна. — 1926. — Кн. 6. — С. 3–20. Підпис у кінці статті праворуч: *Акад. М. Грушевський*. Наприкінці статті ліворуч зазначена дата написання: “1926.1.XI”.

Машинопис із вклеїлками рукописного тексту, правками та численними дописками чорнилом і олівцем рукою М.Грушевського та з друкарськими позначками простим і червоним олівцями (“петит”, “два стовпчики” та ін.) зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17159. — 36 арк.). На арк. 1 ліворуч вгорі навскіс позначка чорнилом — “Укр. 588”. Підпис на арк. 1 вгорі “Акад. М.Грушевський”. Під назвою “Апостолові праці” підназва “Кілька згадок і завважень”, що потім закреслена. На арк. 36 у кінці статті олівцем дописано “акад. М.Грушевський”.

Передруковано без коментарів: Народна творчість та етнографія. — 2001. — № 5–6. — С. 57–74.

Подається за першодруком.

Стаття написана з нагоди десятиліття смерті І.Франка та опублікована у спеціально присвяченому І.Франку 6-му числі часопису “Україна” за 1926 рік у рубриці “В десятиліття смерті Франка”. Після статті М.Грушевського, що відкривала цю книжку, були надруковані студії: *Багалій Д.* Іван Франко jako науковий діяч (загальний нарис) (с. 21–42), *Грушевський О.* Драгоманов і галицька молодь 1870-х рр. (Франко і товариші) (с. 43–55), *Студинський К.* Іван Франко і товариші в соціалістичнім процесі 1878 р. (с. 56–114), *Возняк М.* Іван Франко в добі радикалізму (с. 115–163). В окремому підрозділі “До біографії Франка” побачили світ розвідки: *Коссак І.* Іван Франко та його брати. Уривок зі спогадів (с. 164–169), *Киричинський О.* Франко в Києві (с. 170–172), *Житецький Г.* Одруження І.Я.Франка (с. 172–175), *Лизанівський І.* Франко в роках 1911–12 (Уривки із споминів) (с. 175–179). Також у часопису були опубліковані різноманітні фотографії І.Франка у тексті та на вклеїках.

с. 111 Якби само велике страждання / Могло тебе, Вкраїно, відкупити... — М.Грушевський цитує франковий шостий вірш “Якби” із циклу “Поклони” (1897), що увійшов до збірки “Мій Ізмарагд” (1897).

У своїй “Великих роковинах” з нагоди чвертьтисячоліття Хмельниччини (1898)... — йдеться про поему І.Франка “Великі роковини”, що була написана до святкування Науковим товариством імені Шевченка 250-ліття початку Хмельниччини і вперше була опублікована в “Літературно-науковому вістнику” (Т. IV. — Кн. 2. — Львів, 1898. — С. 129–136).

с. 113 ...він казав у сих своїх перемиських відчитях 1901 р. — йдеться про цикл доповідей, що І.Франко читав у Перемишлі у 1901 р. Тексти доповідей під назвою “З останніх десятиліть ХІХ в.” були опубліковані спочатку у “Літературно-науковому вістнику” (див.: *Франко І. З останніх десятиліть ХІХ ст. // Літературно-науковий вістник.* — Львів, 1901. — Т. XV. — Кн. 7–9), а у 1910 р. разом із кількома додатками вийшли окремим виданням під назвою “Молода Україна”. Див.: *Франко І. Молода Україна. Ч. 1: Провідні ідеї й епізоди.* — Львів, 1910. М.Грушевський наводить цитату з видання: *Франко І. Молода Україна. Ч. 1: Провідні ідеї й епізоди.* — Львів, 1910. — С. 44.

с. 114 ...редакує першу жіночу збірку — маніфестацію жіночого руху... — йдеться про видання у 1887 р. у Львові у друкарні Наукового товариства ім.Шевченка жіночий альманах “Перший вінок”.

...приймає на себе редакцію органу радикального студентства... — очевидно, М.Грушевський має на увазі заснований у 1888 р. групою львівських студентів літературно-науковий журнал “Товариш”. Вийшов один номер журналу, підготовлений І.Франком.

с. 115 Отут мій перехід до Галичини, заповіджений в 1893 р., здійснений в 1894... — йдеться про переїзд у 1894 р. М.Грушевського з Києва до Львова та зайняття ним посади ординарного професора Львівського університету по кафедрі “всесвітньої історії з спеціальним оглядом на історію Східної Європи”.

...проспект видання корпусу апокрифічної і легендарної літератури в Науковім товаристві імені Шевченка — цей проект був здійснений у 1896–1910 рр. У серії “Пам’ятки українсько-руської мови і літератури” Археографічною комісією Наукового товариства ім.Шевченка було видано п’ять томів корпусу “Апокрифів і легенд з українських рукописів”, що були зібрані, упорядковані та пояснені І.Франком.

...висновки д-ра Щурата, зроблені ним на підставі Франкових занять Вишенським... — йдеться про аналіз В.Щуратом написаної у 1900 р. поеми І.Франка “Іван Вишенський”. Див. *Щурат В. Франків Іван Вишенський.* — Львів: З друкарні НТШ, 1925. — 19 с.

с. 116 ...ним розпочалася нова видавнича серія: “Пам’яток українсько-руського письменства” — усього було видано 8 томів, у тому числі 5 томів “Апокрифів і легенд з українських рукописів”.

...1895 р., почала друкуватись його перша велика праця порівняно-літературна про Варлаама й Йо[а]сафа... — йдеться про статтю: *Франко І. Варлаам і Йоасаф*, старохристиянський духовний роман і його літературна історія // *Записки НТШ.* — Львів, 1895. — Т. VIII. — С. 1–28.

Ославлені баденівські вибори 1897 року... — у 1897 р. під час виборів до австрійського парламенту у Галичині за наказом тодішнього прем’єр-міністра та міністра внутрішніх справ Австро-Угорщини К.Ф.Бадені військо та поліція силою разганяли мітинги й демонстрації проти реакційного виборчого закону, що позбавляв більшість трудящих виборчих прав. Унаслідок застосування владою зброї десять осіб було вбито, близько двох десятків поранено та понад сім з половиною сотень арештовано. Ці криваві вибори набули назви “баденівських”. І.Франко брав участь у виборах від Збаражчини, але обраний не був.

с. 117 ...статтю: “Як я став казенним радикалом”... — йдеться про роботу: *Франко І. Як я став “казенним радикалом” // Життя і слово.* — Львів, 1896. — Т. 5.

...наклепів москвофілів у “Галичанині”... — йдеться про щоденну газету москвофільського напрямку “Галичанин”, що видавалась у Львові у 1893–1913 рр.

...до віденського тижневика “Die Zeit”... дав статтю, що з’явилася в травні т[ого] р[оку] під заголовком “Ein Dichter des Verrates”... — йдеться про статтю І.Франка: *Ein Dichter des Verrates // Die Zeit.* — Wien, 1897. — 8 May.

...ідеологію “Конрада Вал[л]енрода” Міцкевича... — йдеться про поему видатного польського поета А.Міцкевича “Конрад Валленрод” (1828), в якій автор зобразив Конрада фон Валленроде, великого магістра Тевтонського ордену кінця XIV ст., зрадником ордену, бо той був начебто литвином, який вступив до ордену, щоб помститись за розорення своєї батьківщини.

Ся стаття з’явилася сими днями, в перекладі М.Возняка, в книзі: “Іван Франко. Збірник під редакцією І.Лакизи, П.Филиповича, П.Кияниці” — йдеться про публікацію статті “Поет зради” у виданні: Іван Франко: Збірник / Ред. І.Лакиза, П.Филипович, П.Кияниці. — Харків: Книгоспілка, 1926. — С. 260–268.

с. 118 ...вибірка Франкових оповідань під заголовком “*Obrazki Galicyjskie*” ... — йдеться про видання: *Franko I. Obrazki galicyjskie*. — Lwów: Nakładem Księgarni Polskiej, [1897]. — VII, 159 s. (Biblioteka Mgrówki; № 287/289).

...“*Niesco o sobie samym*” ... — з пол.: “Дещо про самого себе”.

с. 119 *Wybory w Galicyi odbywały sie całkiem legalnie!* — з пол.: Вибори в Галичині відбулись цілком легально!

...*Давидівських селян*... — йдеться про селян із села Давидів, що на Львівщині.

с. 120 ...*nulla dies sine: huzia na Rusinów*... — з лат. та пол.: Жодного дня без ату на русинів.

...*bratniego ludu*... — з пол.: братнього народу.

...*wszystko, co mają Rusini, zawdzięczają naszej wspierałomysłności* — з пол.: Всім, що русини мають, вони завдячують нашій щедрості!

...“*wszechpolakami*” — з пол.: великополяками.

...“*egoizmi narodowego*” ... — з пол.: національного егоїзму.

...*walki na noże z Rusinami* — з пол.: різанина з русинами.

с. 122 ...*царсько-королівській камері*... — йдеться про інституцію Австро-Угорщини, що відала державним майном.

...*бібліографічний опис моїх праць... залишаю Естрайхерам 20 віку*... — “Естрайхерами” І.Франко називає бібліографів. Узагальнення утворене ним від імені К.Естрайхера, відомого польського бібліографа XIX ст., упорядника багатотомного каталогу польських книг і книг про Польщу “*Bibliografia polska*”.

с. 124 ...*автор — “сідоглавий” сеніор львівської Русі — був відомий всім* — йдеться про Ю.Романчука, довголітнього політичного провідника галицьких українців.

...*Панько Куліш зафранував Русь своєю “Крашанкою”* ... — йдеться про брошуру: *Куліш П. Крашанка русинам и полякам на Великдень 1882 року*. — Львів: Друкарня НТШ, 1882. — 40 с.

Франувати — вражати, зацікавлювати, вабити (галицизм).

с. 125 ...*angeborene Widerspruchslust*... — з нім.: уроджена суперечливість.

с. 126 ...*редактор “Kurjer-a” “з щирим жалем” повідомляв Франка, що він включається в складу редакції*... — йдеться про головного редактора щоденника “*Kurjer Lwowski*” Г.Реваковича.

...*він відповів у черговім числі свого “Життя і слова” афоризмами в альбом “Ділу”* ... — йдеться про публікацію: Декілька афоризмів у альбом “Ділу”, прочитавши його статтю “Смутна поява” в ч. 97 // *Житє і слово*. — 1897. — Кн. 3. — С. 263–264.

с. 127 *Важке ярмо твоє, мій рідний краю*... — М.Грушевський цитує франковий четвертий вірш “Рефлексія” із циклу “Поклони”, що увійшов до збірки “Мій Ізмарagd” (1897).

Ти, брате, любиш Русь, як хліб і кусень сала... — М.Грушевський цитує франковий п’ятий вірш із циклу “Поклони”, що у збірці “Мій Ізмарagd” (1897) був надрукований без назви. У збірці “Давнє й нове” (1911) вірш був присвячений “Сідоглавному” (Ю.Романчуку).

с. 128 Протип "п'ятдесятиліття знесення панщини"... молодіж зробила демонстрацію... — у Східній Галичині заходами комітету, зложеного з членів львівських руських товариств разом з москвофілами, 17 травня 1898 р. були організовані повітові віча на честь святкування 50-літнього ювілею знесення панщини (1848—1898). 19 травня 1898 р. подібне велике віче було проведено на Високому Замку у Львові. Із протестом проти участі москвофілів у даному святкуванні виступила частина молоді, організована львівським студентським товариством "Академічна громада".

...цісарепоклонному святові... — йдеться про святкування 50-ліття правління цісаря Франца Йосифа та надсилання йому вітальної адреси "від руського народу".

...пролог — "Великі роковини", написаний Франком для парадної вистави... — у 1898 р. з нагоди 100-річчя виходу в світ поеми І.Котляревського "Енеїда" у Львові вперше було проведено урочистості, присвячені вшануванню творчості українського письменника. 31 жовтня 1898 р. у театрі Скарбека відбулась вистава "Наталка Полтавка" за п'єсою І.Котляревського. Перед виставою актор Л.Лопатинський виголосив пролог І.Франка. Див.: *Франко І.* Великі роковини: Пролог говорений перед ювілейною виставою "Наталки Полтавки" в пам'ять столітніх відродин українсько-руської народности. — Львів: З друкарні НТШ, 1898. — 15 с.

В промові моїй на ювілейній вечірці... — 1 листопада 1898 р. в Народному домі відбулася святкова Академія, на якій із промовами виступили М.Грушевський, С.Смаль-Стоцький та О.Колесса.

...в своїй ювілейній промові Франко зложив свою ісповідь життя... — святкуванню 100-ліття "Енеїди" у Львові передувало відзначення 25-ліття наукової і літературної діяльності І.Франка (відбулося 30 жовтня 1898 р.). Обидві виголошені І.Франком промови — під час офіційної частини святкування та на банкеті — були опубліковані у статті О.Маковея "Ювілей 25-літньої діяльності Івана Франка". Див.: *Літературно-науковий вістник*. — Львів, 1898. — Т. IV. — Кн. II. — С. 128—130, 131—133.

...катастрофи, що його спіткала на початку 1908 року — йдеться про тяжку фізичну (параліч) та психічну хворобу І.Франка, що виразно дала себе знати в цей час.

с. 129 в "Літературно-науковим вістником", коли його перестали пускати на Україну... — йдеться про цензурну заборону 1901 р. на надходження журналу "Літературно-науковий вістник" на підросійську Україну.

...ми разом згодили собі одного будівничого для будови обох хат і одночасно їх вибудували... — віли М.Грушевського та І.Франка у стилі неоренесансу були побудовані у Львові у 1902 р. за типовим проектом архітектора Мартина Заходного на Софіївці (місцині поблизу церкви св. Софії) на сусідніх парцелах відповідно за адресами: вул. Понінського, 6 (нині вул. Франка, 154, Державний меморіальний музей Михайла Грушевського) та Понінського, 3 (нині вул. Франка, 152, Львівський літературно-меморіальний музей Івана Франка).

...18 жовтня 1905 р. ... він крикнув "Конституція в Росії"! — йдеться про виданий 17 жовтня 1905 р. російським царем Миколою II "Височайший маніфест про вдосконалення державного порядку".

с. 131 Пріли над... слізницями по датки на видавництво — маються на увазі уклінні (слізні) листи-звертання про пожертви (датки) на видавничу справу, які писали М.Грушевський та І.Франко.

с. 132 Поминаючи півроку тому Драгоманова... — йдеться про написану весною 1926 р. статтю: *Грушевський М.* Місія Драгоманова // Україна. — 1926. — Кн. 2—3. — С. 3—28. У цій книзі опублікована на с. 69—103.

с. 133 ..."Вперед" Лаврова... — йдеться про заснований П.Лавровим журнал, що виходив у 1873—1877 рр.

...**цїсарські чорно-жовті стовпи** — йдеться про прикордонні стовпи Австро-Угорської імперії, що, відповідно до династичних кольорів, мали чорні та жовті поперечні полоси.

...**протест проти недопущення української мови на яким-небудь російським конгресі — як то було з приводу археологічного київського з'їзду 1899 р.** ... — на XI Археологічний з'їзд, що мав відбутися у 1899 р. у Києві, члени Наукового товариства ім. Шевченка підготували низку доповідей. Однак через заборону друкувати їхні виступи українською мовою члени історично-філософської секції Товариства на своєму засіданні 16 червня 1899 р. постановили не брати участі в роботі з'їзду й видати підготовлені доповіді в “Записках НТШ”. Із цієї ж причини західноукраїнські вчені не брали участі у роботі XII Археологічного з'їзду в 1902 р. у Харкові, XIII Археологічного з'їзду в 1905 р. у Катеринославі та XIV Археологічного з'їзду в 1908 р. у Чернігові.

с. 134 Не пора, не пора, не пора... — М. Грушевський цитує вірш І. Франка, що був написаний у 1880 р. Опублікований у збірці “З вершин і низин” у 1887 р. та у другому, переробленому та доповненому, виданні 1893 р. У 1913 р. вірш у новій редакції був надрукований у збірці “Вірші на громадські теми”. В основу музики пісні лягла старовинна маршова німецька мелодія. Мелодію пісні опрацьовували різні композитори, зокрема Д. Січинський, музика якого стала дуже популярною. На початку XX століття музику до вірша написав М. Аркас. Детальніше див.: *Погребенник Ф.* Гімн національному відродженню України // Народна творчість та етнографія. — 1995. — № 4–6. — С. 3–8.

...**процитувати сей лист в своїй книжці: “З починів українського соціалістичного руху”** ... — йдеться про здійснене під час еміграції видання: *Грушевський М.* З починів українського соціалістичного руху. Мих. Драгоманов і женевський соціалістичний гурток. — Wien: [Вид-во] Укр. соціол. ін-ту, 1922. — 212 с. Вступна стаття М. Грушевського “З починів українського соціалістичного руху. Начерки і фрагменти” була передрукована: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Львів, 2009. — Т. 9. — С. 86–198.

“По якого чорта ви прислали мені статтю про гетьманів! — пише Франко Павликові в 1878 році — насправді М. Грушевський цитує лист І. Франка до М. Павлика від кінця червня 1879 р. Див.: Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895). — Т. III: 1879–1881 / Зладив М. Павлик. — Чернівці: З друкарні “Руської Ради” в Чернівцях, 1910. — С. 56. У листі йдеться про надіслану М. Павликом працю І. Нечуя-Левицького “Іван Виговський та Юрій Хмельницький”.

...**його “Дрібній бібліотеці”** ... — йдеться про видавничу серію І. Франка “Дрібна бібліотека” (1878–1880).

et comp[aniam] — з лат.: та компанія.

...**надрукували Хмельн(ицького), котрий ось тут стовпів у мене...** — йдеться про надруковану у Львові у 1878 р. брошуру І. Нечуя-Левицького “Український гетьман Богдан Хмельницький і козаччина”.

с. 135 Розвивайся ти, високий дубе, весна красна буде! — М. Грушевський помиляється з датуванням: вірш “Розвивайся ти, високий дубе...” був написаний І. Франком 17 березня 1883 р. і вперше опублікований у збірці “З вершин і низин” у циклі “Україна”.

Її пізнавши чи ж я міг... — М. Грушевський цитує вірш І. Франка “Моя любов”, що відкривав цикл “Україна” у збірці “З вершин і низин”.

с. 136 Хоч в сусіда там пиха богацька... — М. Грушевський завершує виклад цитатою з вірша І. Франка “Антошкові П. (Азь Покой)”, що був написаний 15 листопада 1902 р. у відповідь на опубліковану у львівській щоденній газеті москвофільської орієнтації “Галичанин” статтю “Тщетная работа сепаратистов” (1902. — Ч. 222). В ній А. Петрушкевич, який заховався за псевдонімом “Азь Покой”, назвав українську мову

діалектом “общерусского языка”, а українських діячів — сепаратистами. Вірш І. Франка вперше був опублікований у журналі “Літературно-науковий вістник” (1902. — Кн. 12. — С. 179), а згодом увійшов до збірки “Semper tigr” (1906, цикл “На старі теми”).

Постриження й інші обряди, відправлявані над дітьми й підлітками

Перша публікація: Первісне громадянство та його пережитки на Україні: Примітивна культура та її пережитки на Україні, соціальна преісторія, народна творчість в соціологічному освітленні. — К., 1926. — Вип. 1–2. — С. 83–85. Підпис на початку статті: *Акад. Михайло Грушевський*. Дата не зазначена.

Подається за першодруком.

с. 137 Про се в моїх книгах: “Початки громадянства” (генетична соціологія), с. 114 [і] д[алі] і “Історія укр[аїнської] літератури”, [т.] I, с. 218 і далі; Катерини Грушевської: “З примітивної культури”, с. 80–87, 184 [і] д[алі] — йдеться про праці: *Грушевський М.* Початки громадянства (генетична соціологія). — Відень: Український соціологічний інститут, 1921. — 328 с.; *Грушевський М.* Історія української літератури. — Т. 1. — К.; Львів, 1923. — 360 с.; *Грушевська К.* З примітивної культури: Розвідки і доповіді / З передм. М. Грушевського. — Б.м.: Держвидав України, 1924. — 224 с. (в останній праці М. Грушевський покликається на розвідки К. Грушевської “Примітивне мислення і його відгомони в нашій фольклорі” та “Тотем і Мана, дві категорії примітивної мислі”).

с. 138 ...в праці К. Никольського... — тут і далі йдеться про працю: *Никольский К.* О службах русской церкви, бывших в прежних печатных богослужебных книгах. — СПб.: Типография товарищества “Общественная польза”, 1885. — 411 с.

...в праці Крауса... — йдеться про працю: *Krauss Fr.* Haarschurgodschaft bei den Südslaven // Internationales Archiv für Ethnographie. — 1894. — Bd. VII. — S. 161–198.

с. 139 ...професор Кароль Потканський в студії “Postrzyżyny u Słowian i Germanów”... — йдеться про працю: *Potkański K.* Postrzyżyny u Słowian i Germanów. // Rozprawę Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny. — Kraków, 1895. — Т. 32. — S. 330–422.

Чубинський, [т.] V, с. 4 (“Холмица”) — йдеться про працю: Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинским: В 7 т. — Т. 5: Песни любовные, семейные, бытовые и шуточные. — СПб.: Типография Майкова, 1874. — 1209 с.

“В цьому часі (коло третього року) постригають дітей...” — тут і далі М. Грушевський цитує видання: Матеріали до українсько-руської етнології. — Т. IX: Дитина у звичаях і віруваннях українського народу: матеріали з полудневої Київщини / Зібр. і упоряд. Марко Грушевський. — Львів: Друкарня НТШ, 1907. — XXIII, 144 с.

В “Гуцульщині” Шухевича... — М. Грушевський цитує та пояснює видання: Матеріали до українсько-руської етнології. — Т. V: *Шухевич В.* Гуцульщина: У 5 ч. — Ч. III. — Львів: Друкарня НТШ, 1902. — 257 с. Упорядником виправлена помилка М. Грушевського у позначенні частини (IV замість III).

с. 140 ...Боржковський на Поділлі записав сей обряд... — М. Грушевський переказує з роботи: *Боржковский В.* “Парубоцтво” как особая группа в малорусском сельском обществе // Киевская старина. — 1887. — Т. XVIII. — Кн. VIII. — Август. — С. 765–776.

ЗМІСТ

	с. текстів	с. ком.
<i>О.Юркова</i> “...ВЕРНУВСЯ НА РАДЯНСЬКУ УКРАЇНУ, ДО КИЄВА, СПОДІВАЮЧИСЬ ПОВЕСТИ ІНТЕНСИВНУ НАУКОВУ РОБОТУ...”	V	
ІСТОРИЧНІ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ	1	
П'ятдесят літ “Исторических песен малорусского народа” Антоновича і Драгоманова.	3	428
Береження і дослідження побутового і фольклорного матеріалу як відповідальне державне завдання.	19	432
Костомаров і Новітня Україна. В сорокові роковини	32	435
Впливи чеського національного руху XIV–XV в. в українськiм житті і творчості як проблема досліду. Кілька заміток і дезідерат.	58	438
Місія Драгоманова.	69	440
Ганебній пам'яті	104	446
Апостолові праці	111	448
Постриження й інші обряди, відправлявані над дітьми й підлітками. ...	137	453
Відродження французької соціологічної школи.	143	454
Порайонне історичне дослідження України і обслідування Київського вузла	151	456
Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості	173	458
В двадцять п'яті роковини смерті Ол.М.Лазаревського. Кілька слів про його наукову спадщину та її дослідження	219	464
Історія слов'янських літератур — фікція чи необхідний науковий постулат?	238	469
“Малороссийские песни” Максимовича і століття української наукової праці	244	470
Сто літ українського народництва	260	474
З соціально-національних концепцій Антоновича.	267	476
З публіцистичних писань Костомарова.	288	480
Техніка і умілість палеолітичної доби в нахідках Мізинського селища. ...	314	487
Чернігів і Сіверщина в українській історії. Кілька спостережень, здогадів і побажань	335	488
Об'єднання східного слов'янства та плани експансії на Балканах у 1654–1655 роках	351	490
Велике діло	356	497
До історії Переяславської Ради 1654 року	365	499
Сулимине військо в 1654 році.	373	507
Етнографічне діло Костомарова	377	507

Три академії	399	515
Ювілей львівських “Записок” і постулату Української академії наук . . .	413	518
З приводу листування Б.Хмельницького з Оттоманською Портою	418	520
Незвісний епізод з життя Дорошенка.	423	522
КОМЕНТАРІ		428
ПОКАЖЧИК ІМЕН		524

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 10. Книга I

Серія “Історичні студії та розвідки”
(1924–1930)

Редактор	<i>І.Савлук</i>
Художнє оформлення	<i>С.Іванов</i>
Технічний редактор	<i>І.Сімонова</i>
Коректор	<i>В.Гоменюк</i>

Формат 70×100/16. Папір офс. Гарн. Асадему. Офс. друк.

Ум. друк. арк. 48,6. Обл.-вид. арк. 42,0.

Тираж 5000 пр. Зам. № .

Державне підприємство
“Всеукраїнське спеціалізоване видавництво “Світ”
79008 Львів, вул. Галицька, 21
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № 4826 від 31.12.2014 р.
www.svit.gov.ua
e-mail: office@svit.gov.ua
svit_vydav@ukr.net

Друк Державне видавництво “Преса України”
03047 Київ, пр-т Перемоги, 50
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № .

- Грушевський М.С.**
Г91 Твори: У 50 т. / редкол.: П.Сохань, Г.Папакін, І.Гирич та ін. — Львів : Світ, 2002 —
Т. 10. Кн. I : Серія “Історичні студії та розвідки” (1924—1930) / упор. О.Юркова. — 2015. — 600 с.
ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-921-0 (Т. 10. Кн. I)

Перша книга десятого тому 50-томного зібрання творів М.Грушевського продовжує серію “Історичні студії та розвідки”. У книзі вміщені 28 статей з історії України, української історіографії, соціології та етнології, що були написані визначним українським істориком у 1924—1930 рр. в радянській Україні та опубліковані у виданнях Всеукраїнської академії наук та за кордоном. Статті, надруковані М.Грушевським вперше іноземними мовами, подаються у книзі у перекладі на українську та мовою оригіналу.

Видання розраховане на істориків, соціологів, етнографів, археологів та всіх, хто цікавиться історією України.

**УДК 94(477)
ББК 63.3(4УКР)**

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-921-0 (Т. 10. Кн. I)